

Wrede, Marek

Domus - curia - domus ducalis - domus regalis - curia murata - domus magna lapidea - lapidea regia - stary dom murowany - kamienica. Budynek południowy Zamku Królewskiego w Warszawie (XIV-XVII w.). Rekapitulacja

Kronika Zamkowa 1-2 (57-58), 9-52

2009

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ARTYKUŁY

Marek Wrede

DOMUS - CURIA - DOMUS DUCALIS - DOMUS REGALIS
- CURIA MURATA - DOMUS MAGNA LAPIDEA - LAPIDEA REGIA
- STARY DOM MUROWANY - KAMIENICA.
BUDYNEK POŁUDNIOWY ZAMKU KRÓLEWSKIEGO
W WARSZAWIE (XIV-XVII W.). REKAPITULACJA

„(...) nawet najdrobniejsze zjawisko z dziejów starej Warszawy i najdawniejszego Zamku trzeba koniecznie odnieść do szerszego kontekstu mazowieckiego i ogólnopolskiego. Bez tego nie sposób zrozumieć prawidłowości i swoistości dziejów skarpy warszawskiej”.

A. Gieysztor, *Siedem wieków...*, s. 12

Forum naukowym, na którym postawiony został problem - nazwijmy go roboczo - budynku południowego średniowiecznego Zamku, była sesja zorganizowana przez Komisję Naukową przy Obywatelskim Komitecie Odbudowy Zamku Królewskiego w Warszawie (16-17 lutego 1972 r.), podsumowująca stan wiedzy o jego dziejach w rok po decyzji o odbudowie. Odkrycie przedstawił Antoni Kąsinowski, od lat 60. autor i kierownik badań architektonicznych Zamku, a w 1971 r. - skrzydeł południowego, zachodniego i północnego, przeprowadzonych z ramienia PP PKZ Oddział Szczecin¹. Jego wnioski dotyczące wzniesienia w ostatniej ćwierci XIV w. (po 1379 r.) muru obronnego między Bramą Dworzan (Krakowską) a Wieżą Wielką (Grodzką), a przy nim znacznych rozmiarów murowanego budynku mieszkalnego były, patrząc z dzisiejszej perspektywy, jednym z największych odkryć okresu odbudowy, w istotny sposób zmieniających dotychczasowe wyobrażenia o wczesnej zabudowie Zamku. Odkryć i interpretacji zasadniczych i śmiałych jednocześnie, które - podobnie jak np. lokalizacja bramy Żuraw - czekają na dalsze naukowe potwierdzenia i utrwalenie w historiografii Zamku².

Wydaje się, że po architektach i archeologach, którzy z sukcesem wykorzystali możliwości warsztatów badawczych swych dyscyplin w odniesieniu do wymienionych obiektów, przychodzi pora na historyków i właściwe im narzędzia poznania: zadanie badawczych pytań, poszerzoną kwerendę źródłową, analizę i dedukcję oraz nie mniej ważne rozpoznanie kontekstów i postawienie hipotez. Doświadczenia badań nad wczesnonowożytnymi dziejami Zamku dają podstawę do wstrzemięźliwego optymizmu w ocenie efektów wysiłków, także w odniesieniu do zagadki budynku południowego Zamku. Niezależnie też od oczekiwań temat jest na tyle ważny i nośny poznawczo, że wymaga podjęcia przynajmniej próby pogłębienia o nim wiedzy.

Zacząć wypada od rekapitulacji dotychczasowych ustaleń. Początek dały im konstatacje zasłużonego dla Zamku badacza, upublicznione na wspomnianej sesji i opublikowane w tomie *Siedem wieków Zamku Królewskiego w Warszawie*³.

Antoni Kąsinowski pisał: „W murze południowym skrzydła południowego odsłonięto cztery fragmenty muru ceglano, wzniesionego w wiązaniu dwuwozówkowym - wendyjskim, z cegły o wymiarach stosowanych w 4. ćwierci

XIV w. Mur ten wzniesiony na zaprawie wapiennej koloru żółtego, grubości 1,3 miał opracowane trójkątne spoiny. (...) Fragmenty te tkwią w murze kamiennym, w którym występują rozbiórkowe cegły o wymiarach z 4. ćwierci XIV i cegły z XVI-XVII w. Mur kamienny jest późniejszy aniżeli omawiane fragmenty murów ceglanych.

W ścianie północnej tegoż skrzydła, na odcinku zawartym pomiędzy Bramą Grodzką a skrzydłem zachodnim, stwierdzono istnienie takiego samego fragmentu muru ceglanoego (...). Mur ten stoi bezpośrednio na calcu. Sąsiadujące z nim kamienne mury, które zniszczyły jego dalszy ciąg, są fundamentowane na tej samej głębokości i noszą charakter murów wazowskich.

Interpretacja robocza powyższych znalezisk przedstawia się następująco: w linii ściany południowej skrzydła został wzniesiony w 4. ćwierci XIV w. mur obronny, łączący Wieżę Grodzką z Bramą Krakowską (...). Równocześnie z murem obronnym wzniesiono budynek o szerokości 14,0 m i nieznannej długości. Jedna ściana szczytowa, zachodnia, mogła znajdować się na linii muru wschodniego skrzydła zachodniego, na co wskazuje wazowski sposób opracowania dylatacji w tym miejscu. Ściana szczytowa wschodnia być może usytuowana była w rejonie Bramy Grodzkiej.

(...) Reasumując najważniejsze odkrycia badań 1971 r., należy stwierdzić iż (...) od strony południowej Zamek był połączony murem z systemem murów miejskich, że w końcu XIV w., a więc przed wzniesieniem *Curia Maior*, istniał już budynek mieszkalny w południowym rejonie Zamku (...)" (Zob. il. 1, 2, 3)

Pierwszą podjętą na gorąco próbą wpisania znaleziska w kontekst realiów historycznych potwierdzonych źródłami pisanyymi było zgłoszone jeszcze na sesji przypuszczenie Aleksandra Gieysztora: „Czyżby [budynek południowy - przyp. M.W.] to znane z zapisu 1496 r. *cubiculum ducale*, a więc dom mieszkalny, pobliski działkom szlacheckim?". Kon-

statacja ta po latach zachowuje swoją słuszność w odniesieniu do funkcji. Dom południowy „pobliski działkom szlacheckim" był według wszelkiego prawdopodobieństwa (o czym niżej) domem mieszkalnym, rezydencją, pełnił więc też funkcję sypialni książęcej. Przywołanie dokumentu z 1496 r., gdzie pojawia się określenie *cubiculum ducale*, jest o tyle mylące, że mowa w nim o domu sąsiadującym z domem kustosa kolegiaty warszawskiej, co wydaje się rozstrzygać o jego położeniu w obrębie Dworu Mniejszego⁴.

Poważną usystematyzowaną próbę już nie tylko odniesienia, ale zasadniczej interpretacji znanego materiału źródłowego pod kątem obecności w nim zakodowanych pod różnymi nazwami informacji o budynku południowym podjął w 1974 r. autor odkrycia - Antoni Kąsinowski. W artykule *Prace budowlane na Zamku Królewskim w Warszawie w świetle rachunków z lat 1569-1572*⁵ przyjął na wstępie na podstawie wyników swoich dotychczasowych badań, że w skład zabudowań Zamku na przełomie XV i XVI w. wchodził budynek mieszkalny, przylegający do południowego muru obronnego, wzniesiony po 1579 r., niepodpiwniczony, prawdopodobnie piętrowy, o szerokości 14,1 m 1 długości prawdopodobnie 22 m, wykonany z cegły o wym. 94-106 x 124-134 x 282-295 mm w wiązaniu wendyjskim. Nazwał go „domem książęcym" albo „pałacem".

Efektom analizy XVI-wiecznych źródeł pisanych było:

1. Potwierdzenie - w świetle rachunków remontów Zamku z lat 1526-1531 - obecności na terenie Dworu Wielkiego obok Domu Dużego (*Domus Magna*) oraz innych obiektów (kuchni, wieży, muru obronnego, starego i nowego domu drewnianego, małego domu, łaźni, stajni i bramy) także „pałacu" (*palatium*) utożsamionego z budynkiem południowym.

2. Potwierdzenie - w świetle lustracji zabudowań zamków i dworów królewskich na Mazowszu z 1549 r. - obecności

w warszawskim Dworze Wielkim Domu Dużego (*Domus Magna*) oraz drugiego dużego budynku murowanego określonego jako „duży kamienny dom” (*domus magna lapidea*) i nazwanego przez autora „domem książęcym” - identyfikowanego z XIV-wiecznym budynkiem południowym.

3. Potwierdzenie - w świetle rachunków przebudowy jagiellońskiej Zamku z lat 1569-1572 - obecności obok Domu Dużego i wielu innych obiektów tzw. domu starego murowanego, który - jak pisał Kąsinowski - „utożsamić można z domem książęcym przy południowym murze obronnym”⁶.

W 2001 r. Antoni Kąsinowski zrekapitułował wyniki swoich badań architektonicznych i historycznych w artykule *Zamek Warszawski a badania architektoniczne*, zamieszczonym w publikacji wydanej z okazji 30-lecia odbudowy Zamku⁷. Prócz znanych już konstatacji i podkreślenia rangi odkrycia „najstarszego budynku mieszkalnego książąt z końca XIV” jako najważniejszego obok „poznania i lokalizacji grodu” oraz „ustalenia zakresu prac przeprowadzonych za Zygmunta Augusta autor zwrócił uwagę na ważny problem związany z jego lokalizacją. Budynek został postawiony na zewnątrz obwarowań grodu - wału i fosy. Związane to było z powstaniem po 1379 r. muru południowego. Autor zasugerował też uporządkowanie terminologii: dla domu południowego proponował nazwy „pałac” lub „stary dom książęcy”; dla Domu Dużego (Wielkiego) odpowiednio - „nowy dom książęcy”⁸.

Organizacja komórek badawczych - historycznej i archeologicznej - w powołanej w 1980 r. instytucji muzealnej Zamek Królewski w Warszawie. Pomnik Historii i Kultury Narodu stworzyła podstawy ciągłości badań jego dziejów od średniowiecza po dzień dzisiejszy.

W interesującej nas kwestii budynku południowego najwięcej nowych danych wniosły publikacje dotyczące rachunków remontów bieżących Zamku z lat 1567-1569⁹. Ujawniły one istnienie na terenie

„dworu warszawskiego” (*Curia Warszoviensis*) budynku zwanego „kamienicą” (*lapidea*) lub „domem kamienicą królewską” (*domus lapidea regiae*), którego remont w 1567 r. opatrzone osobnym nagłówkiem: *Lapideae reparatio*. Inne zapisy rachunków dotyczące Domu Wielkiego (*Domus Magna*) i jego poszczególnych wnętrz, konsekwentnie w swej terminologii, wykluczyły wniosek o chwiejności nazewnictwa i utożsamienie obu obiektów. Przyjęto, że kamienica królewska była budynkiem mającym własne, osobne wobec Domu Wielkiego, tradycje rezydencyjne uwidocznione we własnościowym elemencie nazwy (*regiae*) oraz że może być identyfikowana z odkrytym przez Antoniego Kąsinowskiego najstarszym murowanym budynkiem mieszkalnym Zamku, tj. budynkiem południowym. Dociekając jego XVI-wiecznych funkcji, widziano w nim siedzibę starostwa warszawskiego i mieszkanie podstarości¹⁰.

Systematyczna kwerenda podjęta w zachowanych w Archiwum Głównym Akt Dawnych księgach Rachunków Królewskich z okresu panowania Stefana Batorego ujawniła niewielki zakres bieżących prac remontowych w Zamku i tylko drobne inwestycje (nowa stajnia i kuchnia). Brak także jakichkolwiek danych mogących wzbogacić wiedzę na temat jego południowej zabudowy¹¹. Wskazówką pośrednio potwierdzającą pogląd o istnieniu za Batorego blisko Bramy Krakowskiej, przy południowym murze obronnym, jakiegoś budynku jest ujawniony ostatnio przez Almut Bues zapis dotyczący Zamku autorstwa kupca gdańskiego Grunewega w jego pamiętniku¹². Omawiam go w dalszej części tekstu.

Źródła epoki wazowskiej z okresu poprzedzającego przebudowę Zamku, jak i szczerkowo zachowane rachunki budowy z lat 1598-1619, zarówno wydane, jak i rozpoznane w toku kwerend (księgi Rachunków Królewskich, Rachunków Nadwornych i Rachunków Sejmowych, AGAD), nie wnoszą nowych

informacji dotyczących budynku południowego. Odnaleziona wzmianka potwierdza jedynie jego istnienie i przydatność, pośrednio więc także fakt jego „zaadaptowania” przy wznoszeniu skrzydła południowego¹³.

Kapitałny remont pałacu Pod Błachą rozpoczęty w 2004 r. przyniósł niezwykle ważkie odkrycia archeologiczne na obszarze południowo-wschodnim cypla zamkowego. Wraz z nimi nastąpił wzrost zainteresowań badawczych południowym odcinkiem zabudowy Zamku. Potrzeba wpisania odnalezionych na terenie dziedzina pałacu Pod Błachą okazałych artefaktów (wałów drewniano-ziemnych grodu i ceglano-kamiennych murów Zamku, także licznych zabytków ruchomych) w kontekst dziejów obiektu, miasta i mazowieckiej dzielnicy stała się palącą. Podjął ją zespół pracowników Działu Archeologicznego Zamku. Niezbędna stała się też pierwsza po publikacji Adama Wolfa¹⁴ rekapitulacja danych zawartych w średniowiecznych źródłach pisanych¹⁵.

Według opinii kierownika badań i autora historycznego opracowania ich wyników Jerzego Garusa w odniesieniu do południowego i wschodniego muru Zamku znaleziska potwierdziły dotychczasową interpretację i niejako „dopowiedziały” przekaz przywileju Janusza I z 1379 r.¹⁶. A więc: w chwili powstania dokumentu istniał już odcinek muru między Wieżą Wielką (Grodzką) a wieżą Żuraw (Szoraw), wzniesiony z inicjatywy księcia Janusza I w latach 1374-1379 (lub wcześniej - co jest możliwe¹⁷). Osunięcie się odcinka muru południowego (na wschód od Wieży Wielkiej) nastąpiło po powodziach lat 1475-1493 lub (jak przyjmuje Michał Sekuła) wcześniej - jeszcze przed wzniesieniem Domu Dużego w 1. ćwierci XV w.¹⁸. Interesujący nas zachodni odcinek muru południowego między Wieżą Wielką (Grodzką) a Bramą Dworzan (Bernardyńską, Krakowską) powstał po 1379 r., zapewne w latach 1380-1388 - tak jak proponuje A. Kąsinowski. W odniesieniu do budynku południowego autor przyjmuje (rów-

nież za Kąsinowskim), że: budynek powstał w tym samym cyklu inwestycyjnym co mur południowy, tj. w latach 1380-1388; dostawiony został do niego na zewnątrz obwarowań grodowych - po zachodniej stronie fosy. Zbudowany był z cegły o wymiarach takich samych jak mur południowy i w takim samym wątku (wendyjskim). Był to budynek o wymiarach ok. 22 x 14,5 m, który w źródłach późniejszych występuje jako pałac (1529), duży kamienny dom (1549), kamienica królewska (1567), dom stary murowany (1571). Podsumowując, J. Garus podkreśla brak informacji na temat przeznaczenia budowli i zaznacza: „zapewne nie była rezydencją książęcą, świadczyłoby to bowiem, że książę w krótkim czasie zmienił charakter dwu istotnych elementów obronnych: fosy i wieży Szoraw”¹⁹. (Zob. il. 4).

Analiza źródeł pisanych do dziejów zamku książąt mazowieckich, przeprowadzona przez Ewę Suchodolską równoległe z opracowaniem wyników badań archeologicznych, przyniosła, obok potwierdzenia utrwalonej już interpretacji dokumentu księcia Janusza z 1379 r. oraz przypomnienia miejsc śmierci książąt Stanisława (1524 - *in domo mansionariorum*) i Janusza III (1526 - *in domo*), wiele instruktywnych spostrzeżeń dotyczących nazewnictwa budynków i obszaru zamkowego (*domus, palatium, curia, domus magna, curia maior, curia minor*), a także nazewnictwa i identyfikacji wież zamkowych: *turris magna, turris fracta, turris ducalis curiae, turris calapse*, południowo-zachodniej ks. Janusza i północno-wschodniej - kanoniczej - oraz ogrodów książęcych na południowym stoku wawozu Kamionki (*sub curia ducali extra civitatem*). W odniesieniu do budynku południowego autorka uznała jego istnienie za fakt w istocie potwierdzony. Przyjęła też, że nazwy: *domus* z dokumentu 1402 r., *palatium* z dokumentu 1409 r. i *curia* z dokumentu 1414 r., mogą dotyczyć jednego budynku, „którego materialne pozostałości zostały odnalezione w skrzydle pięcioboku

wazowskiego. Był to budynek ceglany, datowany na 4. ćwierć XIV w., dostawiony do południowego odcinka muru obronnego, nazywany w niektórych opracowaniach pałacem²⁰. Inaczej więc niż Jerzy Garus, Ewa Suchodolska przyjęła milcząco, że budynek południowy był w istocie pierwszą rozpoznaną źródłowo rezydencją książęcą na terenie warszawskiego Dworu Wielkiego. Jego funkcje potwierdza przywołanie go jako miejsca wystawienia dokumentów książęcych.

Ponowna analiza historyczna XIV-, XV- i XVI-wiecznych źródeł zamkowych opublikowanych przez Adama Wolfa, Marię Hałównę, Jerzego Senkowskiego, Andrzeja Derelkowskiego i piszącego te słowa, a także ważnego źródła rękopiśmiennego dotyczącego całego Mazowsza (tekstu lustracji ks. Macieja Wargawskiego z 1549 r.²¹), przeprowadzona na podstawie materiału zgromadzonego w *Słowniku łaciny średniowiecznej w Polsce* (t. I-VIII, Kraków-Warszawa-Wrocław, 1953-2008), *Słowniku staropolskim* (t. I-XI, Warszawa 1953-2002) oraz *Słowniku polszczyzny XVI wieku* (t. I-XXXII, Warszawa 1966-2004), pozwala na dyskusję i korekty dotychczasowych ustaleń, a także na sformułowanie odrębnych wniosków i hipotez dotyczących wczesnej murowanej zabudowy zamkowej i jej chronologii. Kluczowym zagadnieniem podnoszącym problem budynku południowego do rangi czynnika sprawczego - w znacznej mierze przesądzającego o kształcie Zamku - jest odpowiedź na pytanie o motyw i okoliczności jego wzniesienia, szczególnie zaś umiejscowienia poza obszarem grodu warszawskiego.

Przyjrzyjmy się więc jeszcze raz źródłom mogącym stanowić przekaz o budynku południowym.

W odniesieniu do omawianych przez Ewę Suchodolską dokumentów z lat 1402, 1409²² i stosowanej w ich datacjach terminologii: *in domo* (...) *ducis Masoviae*, *in palatio nostro ducali*, trzeba potwierdzić ich rezydencyjne funkcje. W świetle materiału słownikowego

domus to przede wszystkim: *varia aedificia imprimis usui publico destinata* oraz *habitaculum* - a więc budowla o funkcji publicznej i mieszkanie. Treści te wypełniają ściśle pojęcie „rezydencja władcy”. Z analizy kontekstów występowania określenia *domus* w lustracji 1549 r. wynika to samo. Ogólnie pod terminem tym rozumiano różnych rozmiarów i okazałości dom mieszkalny. Ujawnia się to w bogatym nazewnictwie: *domuncula*, *domus parva* (*minor*), *domus non magna*, *domus non parva*, *domus mediocris*, *domus magna* (*maior*), *domus magna murata seu lapidea*. W tej hierarchii dom (*domus*), w zasadzie tożsamy z domem średnim, plasuje się bliżej końca skali, tj. w sąsiedztwie domu wielkiego lub kamienicy. Podobnie też jak domy wielkie i kamienice budynki zwane domami w świetle danych z lustracji 1549 r. miały w większości co najmniej trzy pomieszczenia w rzucie i były z założenia siedzibą, mieszkaniem posesora, zwierzchnika hierarchii lub funkcjonariusza zamku, dworu czy folwarku. Budynki mieszkalne bez funkcji rezydencyjnej (publiczno-administracyjnej) określane były bliżej jako służbowe - *domus pro familia*. Obiekty niemieszkalne określano nazwą spełnianej funkcji, np.: *coquina*, *pistrina* (*domus pistrina*), *celarium*, *promptuarium*, *balneum*, *alodium*, *stabulum* i inne.

Termin *palacium* wg *Słownika łaciny średniowiecznej w Polsce* generalnie posiada dwa odrębne znaczenia: 1. pałac, miejsce pobytu - siedziba władcy, okazały budynek mieszkalny, *domus palatium*, oraz (co dla dalszych rozważań ma zasadnicze znaczenie) 2. duży pokój, sala, zwłaszcza na piętrze, sień, *vestibulum*²³. W lustracji królewskiej mazowieckich z 1549 r. termin ten występuje wyłącznie w znaczeniu drugim, w kontekstach dotyczących opisu wnętrza parteru i piętra większości domów mieszkalnych - wielkich, średnich i małych, np.: *stuba minor cum palatio*, *palacium inter stubam et caminatam* (kontekst najpowszechniejszy), *palacium aestivale magnum vocatur*

sala, palacium aestivale alias tanecznicza. W dokumencie z 1409 r. termin *palatium* jest użyty w znaczeniu pierwszym, jako okazały budynek mieszkalny będący siedzibą władcy. Pozostaje pytanie, czy chodzi o XIV-wieczny budynek południowy, czy też - być może istniejący już - Dom Wielki (*Domus Magna*). Wskazywałoby na to użycie terminu *palatium* bardziej przystającego do nowego i okazalszego obiektu niż do starszego, dwukrotnie mniejszego „domu” południowego. Przypuszczenie to uprawdopodobnia wpis do warszawskich ksiąg sądowych z 1517 r., w którym termin *palatium* posłużył pisaćemu do zlokalizowania skarbcza mieszczącego się wedle wszelkiego prawdopodobieństwa w Domu Wielkim²⁴.

Problem datacji dokumentu z 1414 r.²⁵: *in curia (...) principia*, wydaje się bardziej złożony. Konstatacja, że obiektem tak nazywanym musiała być księżęca rezydencja, jest oczywista, ale niewystarczająca. Jak zauważa Ewa Suchodolska, określenie *curia* oznacza obok budynku także wydzielony obszar - w tym wypadku teren warszawskiego Dworu Wielkiego ze wszystkimi jego zabudowaniami. W tym znaczeniu, tj. wydzielonej w terenie (najczęściej drewnianym ogrodzeniem) przestrzeni pełniącej funkcję centrum administracyjno-gospodarczego, termin *curia* występuje powszechnie w tekście lustracji 1549 r.²⁶. Analogiczne znaczenie - jako centrum mniejszej jednostki - ma termin *praedium*, czyli folwark. Na ich obszarze mógł się znajdować, i z reguły się znajdował, szereg budynków mieszkalnych i gospodarczych, i ta właśnie cecha zdaje się tkwić w nazwie jako istotna. Funkcję mieszkalno-rezydencyjne spełniał nie tylko jeden budynek, często były to dwa, trzy, a nawet cztery domy²⁷. Być może względy kancelaryjne przemawiają za użyciem w dokumencie z 1414 r. terminu *curia* w znaczeniu konkretnego budynku, tożsamego - być może - z *domus* i *palatium* z dokumentów z 1402 i 1409 r. W przeciwnym razie,

gdyby termin *curia* rozumieć jednak jako przestrzeń, należałoby dopuścić na terenie warszawskiego Dworu Wielkiego istnienie już wtedy drugiego budynku rezydencyjno-mieszkalnego. Tym wymienionym lub tym drugim mógłby być np. zbudowany już Dom Wielki²⁸. Z taką sytuacją - być może analogicznym rozumieniem pojęcia *curia nostra* jako wydzielonego terenu z budynkami - mamy do czynienia w dokumencie księcia Bolesława IV z 1432 r., nadającym działkę *in civitate Varschouiensi circa valvam civitatis et iuxta curiam nostram situatam (...)*²⁹. Obszar Dworu Wielkiego (*curiae nostrae*) obejmował w 1432 r. - już na pewno - zarówno dom południowy, jak i Dom Wielki i inne budynki. Czy użycie tego samego terminu w dokumencie z 1414 r. nie potwierdza więc istnienia już wówczas Domu Wielkiego? To właśnie jego powstanie - jak się wydaje - w zasadniczy sposób wpłynęło na organizację i wydzielenie przestrzeni warszawskiej kurii książęcej (o tym niżej), a więc i powstanie adekwatnej nazwy - *curia nostra*. Gdyby zapis z 1432 r. rozumieć jednak jako odnoszący się do konkretnego obiektu, to należałoby w nim widzieć ten najbliższy działki i bramy miejskiej - czyli budynek południowy.

Dalszym zabiegiem potrzebnym do potwierdzenia istnienia wcześniejszego niż Dom Wielki, murowanego, rezydencyjnego budynku na terenie warszawskiego Dworu Wielkiego jest uznanie identyfikacji odkryć terenowych Antoniego Kąsinowskiego w skrzydle południowym Zamku, tj. budynku południowego, z wyżej omówionymi obiektami występującymi w przekazach pisanych z początków XV w. Wspomniani wcześniej badacze w gruncie rzeczy tak robią. Jerzy Garus podnosi jednak - jak wspomniałem - doniosłe konsekwencje tego zabiegu: budowa murowanej rezydencji na zachód od fosy oznaczała rezygnację z funkcji obronnych wału grodowego [zachodniego - przyp. M.W.] i wieży Żuraw. Uważając to za mało prawdopodobne, wnioskuję, że budynek nie mógł być rezydencją³⁰.

Dostrzeżony związek funkcjonalny jest trafnie sformułowany i poznawczo niezwykle nośny. Wniosek natomiast (dom południowy nie był rezydencją) wydaje się mało przekonujący. Fakt budowy znacznych rozmiarów murowanego obiektu przed obwarowaniami już niezależnie od jego funkcji wskazuje w istocie na zasadniczą zmianę logiki układu przestrzennego otoczenia zamkowego cypla. Wydaje się, że wzniesienie domu południowego w tym, a nie innym miejscu mogło być decyzją kluczową, zapoczątkowującą ewolucję wyglądu i funkcji całości obszaru zamkowego. Wbrew wszelkim pozorom nie musiało też oznaczać rezygnacji z funkcji obronnych wału grodowego i bramy Żuraw (o tym niżej). Być może był to właśnie pierwszy, ale zasadniczy krok ku istotnym zmianom statusu obszaru zamkowego, widoczny w ewolucji jego nazewnictwa: obok terminu *castrum varsaviense* pojawia się bowiem - i staje się z czasem dominująca - nazwa *curia Varsaviensis*³¹. Ostatecznie bowiem gród z kompletnymi obwarowaniami drewniano-ziemnymi i murowanymi (wieże) nie przekształcił się w integralny, obwiedziony kurtynami murów i baszt zamek (jak to stało się w Czersku³²), ale w reprezentacyjne centrum władzy - dwór (kurię) z okazałym *palatium*, choć pozbawiony samodzielnych umocnień i włączony w obręb miejskich obwarowań.

Aby zapewnić bezpieczeństwo planowanego obiektu (nowej murowanej rezydencji - budynku południowego) i nie burzyć priorytetowej funkcji obronnej całego zespołu miejsko-dworskiego), musiał się on znaleźć *intra muros*. Najwyraźniej nie można było tego osiągnąć wewnątrz obwodu wałów (murów) grodu. Należało więc przekonfigurować dotychczasowy układ urbanistyczno-architektoniczny. Przede wszystkim wybudować brakujący odcinek muru między Bramą Krakowską a Wieżą Grodzką. To, jak wiemy z dokumentu 1379 r., podjęto i zrealizowano. Pozostaje pytanie, jaką funkcję w tym nowym układzie spełniać

miał wał i fosa grodowa na odcinku zachodnim - od Wieży Grodzkiej do bramy Żuraw - oddzielającym do tej pory gród od miasta? Budynek wzniesiono na zachód od wału, a więc po zbudowaniu muru południowego: Brama Krakowska - Wieża Grodzka, na terenie chronionym jedynie miejską inwestycją. Dlaczego? Czy chodziło o bliskość bramy miejskiej? Czy też starano się w zmienionych (w nieznanym nam sposób) warunkach za wszelką cenę zachować także jego obronność - schować go od południa za murem, a za wałem grodowym od wschodu (czyli zgodnie z dotychczasową logiką układu obronnego ulokować go przed wałem)? Jeśli dopuścimy słuszną logicznie, pozytywną odpowiedź na drugie pytanie, musimy zadać kolejne. Czy nie było innego (lepszego) wyjścia? Czy wał zachodni grodu był jedynym istniejącym umocnieniem mogącym chronić budynek od wschodu? A jeśli tak, to co się stało z wałami i budowanymi murami na odcinku nadbrzeżnym (południowo-wschodnim) grodu?

Można przyjąć, że usytuowanie górującego nad przepierawą grodu możliwie najbliżej rzeki, celowe z punktu widzenia jego funkcji kontrolno-strażniczych, okazało się w pewnej perspektywie czasowej niemożliwe z powodu osuwania się podmywanej wodami Wisły skarpy - szczególnie jej cypla południowo-wschodniego, wystawionego na uderzenia nurtu rzeki z kierunku wschodniego³³. Z nową murowaną - a więc ciężką - architekturą mieszkaniowo-rezydencyjną należało odejść z zagrożonego miejsca i jednocześnie zachować priorytetowy walor obronny zespołu miejsko-dworskiego. Podstawą lokalizacji pierwszego (nie licząc Wieży Wielkiej³⁴) murowanego budynku rezydencji książęcej w Warszawie było, jak się wydaje, rozumowanie motywowane co najmniej trzema przyczynami. Zasadnicza - zniszczenie dotychczasowego systemu obronnego grodu - wymuszała kolejne: konieczność odsunięcia zabudowy od Wisły i osłonięcia jej umocnieniami miejskimi.

Wzniesienie obiektu miało miejsce w czasie istotnych przekształceń ustrojowo-administracyjnych i ekonomicznych na Mazowszu. Ich konsekwencją było przyśpieszenie rozwoju gospodarki towarowo-pieniężnej, rozwój rynku i krzepnięcie funkcji miejskich lokalnych centrów, kształtowanie się struktur ziemskich władz i sądownictwa (kasztelanowie, starostowie, pisarze) oraz sieci i zarządu książęcych dóbr ziemskich (kurie i folwarki) opartych już nie na służebnościach poddanych, ale czynszach i pracy najemnej czeladzi. W ich wyniku wielokrotnie się możliwości finansowe, a więc i budowlano-inwestycyjne książąt. Janusz I, sprawujący władzę w systemie wielorezydencyjnym, spędzał większość czasu w kilku miejscowościach: Warszawie, Czersku, Ciechanowie, Zakroczymiu, Wyszogrodzie, Nowym Mieście. W tych (i innych) okresowych rezydencjach musiał mieć zapewnione właściwe warunki pobytu swego dworu (mieszkanie, wyżywienie, środki transportu)³⁵. W miejscu grodów kasztelańskich budowano więc zamki i dwory (kurie), rozbudowywano sieć folwarków. W nich, począwszy od ostatnich dekad XIV w., stawiano coraz częściej murywane rezydencyjne budynki mieszkalne większych rozmiarów, zwane domami dużymi lub kamienicami³⁶. Taką, wzniesioną kilkanaście lat po objęciu władzy, czasową rezydencją był zapewne dom południowy - w tym momencie główny, reprezentacyjny budynek mieszkalny na kształtującym się właśnie obszarze warszawskiego Dworu Wielkiego. Także te czynniki zaważyły na zmianie charakteru zabudowy miejsca ze *stricte* obronnej (grodowo-zamkowej) na rezydencyjną, w której elementy architektury reprezentacyjnej (muruwanej) służyły bardziej podniesieniu prestiżu i wygodzie władcy niż - jak dawne wieże - zapewnieniu bezpieczeństwa³⁷.

Podsumowując: o budowie pierwszej murowanej rezydencji książęcej w Warszawie przesądziły w skali makro przekształcenia ustrojowo-gospodarcze

dzielnicy. W skali mikro o momencie jej powstania, a szczególnie lokalizacji w terenie zadecydowały czynniki bezpośrednio: utrata (zniszczenie bądź rezygnacja z dalszego wykorzystywania) dotychczasowej rezydencji (zapewne drewnianego domu wielkiego i pomieszczeń w Wieży Wielkiej) na skutek gwałtownych zmian krajobrazu skarpy nadwiślańskiej oraz wysiłki mające zapewnić nowej warszawskiej rezydencji ochronę - przede wszystkim przed siłami natury, ale także cywilizacji. Budynek wzniesiono w oddaleniu od Wisły, za osłoną muru miejskiego i wału grodowego, blisko wygodnego do założenia ogrodów, południowego skłonu stoku wawozu Kamionki³⁸.

Wydarzeniem, które zdeterminowało rozwój zabudowy murowanej Zamku, było w istocie jedno spektakularne (lub kilka) osunięcie skarpy wiślanej powodujące zniszczenie obwarowań ziemnych grodu, uszkodzenie Wieży Wielkiej i w końcu zawalenie pierwszych odcinków murów - południowo-wschodniego (o którym wiemy, że powstał) i być może także wschodniego (nierozpoznanego) - wzniesionych przez księcia Siemowita III lub Janusza I³⁹. Związek przyczynowo-skutkowy (zniszczenie umocnień i zabudowań grodowo-zamkowych od strony Wisły i odsunięcie zabudowy mieszkalno-reprezentacyjnej w kierunku miasta) wydaje się jeśli nie oczywisty, to bardzo prawdopodobny⁴⁰. Problemem pozostaje chronologia i porządek logiczny faktów.

Poglądy archeologów, choć niedookreślone, są (jak już wspomniałem) w tej kwestii różne: „stosunkowo wczesną datę osunięcia się skarpy” - przed wzniesieniem Domu Wielkiego - przywołuje Michał Sekuła, późną - po powodziach z lat 1475-1493 - Jerzy Garus⁴¹. Jeśli chodzi o Dom Wielki, to logika jego usytuowania wydaje się jednoznaczna. Wzniesienie tak wielkiego obiektu przechodzącego przez sam środek majdanu grodowego kłóciło się z zasadami jego zagospodarowywania. Budowa oznacza-

ła więc w istocie likwidację wewnętrzną przestrzeni grodu i rezygnację z użytkowania jego południowo-wschodniej części. Dodatkowo miejsce posadowienia wskazuje na chęć odsunięcia obiektu (kosztem terenu) od skraju skarpy wiślanej poza linię przewidywanych osuwisk oraz oparcie go (w sensie kompozycyjnym i konstrukcyjnym) na „linii bezpieczeństwa” wytyczonej przez pozostałą po katastrofie Wieżę Wielką (Grodzką) i - być może - bramę Żuraw. Trzeba więc przyjąć, że w momencie budowania Domu Wielkiego południowo-wschodniej części grodu, wałów i murów już nie było *in situ* - leżały zawalona u podnóża skarpy. (Zob. il. 4).

Przemawia za tym także wzniesienie masywnego umocnienia - skarpy o miąższości 2 x 4 m i znacznej wysokości, wystającej z narożnika północno-wschodniego Domu Wielkiego⁴². W momencie jego budowy stok skarpy musiał zaczynać się blisko, co każe domniemywać, że obiekt postawiono po katastrofie, która zabrała część południowo-wschodnią skarpy. Logice tej nie przeczą podniesione przez Michała Sekułę (za P.M. Gardkiewiczem) wątpliwości dotyczące jedności datowania ceglanej skarpy i fragmentu muru fundamentowego oraz całości konstrukcji Domu Wielkiego⁴³. Przyjmując nawet, że skarpa i fragment muru fundamentowego są pozostałościami starszego muru wschodniego, to oparcie na nim narożnika Domu Wielkiego i odchylenie osi wzdłużnej budynku na zachód, na linię Wieży Grodzkiej, wyraźnie wskazuje na chęć odsunięcia go od najniebezpieczniejszego miejsca - cypla brzegowego Wisły utworzonego przez ujście wąwozu Kamionki⁴⁴. (Zob. il. 5).

W tym kontekście muszą zwrócić uwagę najwcześniejsze widoki Warszawy z konstytucji sejmu 1581 r. i z dzieła *Civitates orbis terrarum...* z 1589 r.⁴⁵, które konsekwentnie odcinek skarpy poniżej Domu Wielkiego i Nowego Domu Królewskiego przedstawiają jako nieregularnie pofałdowane, strome zbocze

- by nie powiedzieć: osuwisko - kontrastujące z łagodnym i uporządkowanym stokiem sąsiadujących od północy i południa ogrodów. Czy jest to teren zawaliska wału i muru wschodniego, którego nawet nie próbowano w XV i XVI w. rekultywować, lecz jedynie zabezpieczono ostrogą i palowaniem brzegu? (Zob. il. 6).

Przed budową Domu Wielkiego musiano też zniwelować północno-zachodni odcinek fosy i wału grodowego. Gdyby go pozostawiono, znalazłby się zaledwie o kilkanaście metrów od wzniesionej reprezentacyjnej fasady nowej rezydencji, która wymagała przed sobą przestrzeni (dziedzińca)⁴⁶. Podobny problem powstał z bramą Żuraw, jeśli przyjmiemy, że stała ona w obrysie późniejszego Nowego Domu Królewskiego. W odległości zaledwie kilku metrów na południe od niej wyrosła ściana szczytowa Domu Wielkiego, blokując otwór bramny. Brama Żuraw - dawny wjazd do grodu o małym walorze użytkowym - stała się budynkiem tamującym rozwój zabudowy rezydencyjnej w kierunku północnym. Likwidacja wału (ewentualnie też bramnej funkcji Żurawia) wymusiła potrzebę wyznaczenia na nowo w terenie przestrzeni dworskiej i jej zabezpieczenia. Konsekwencją powstania Domu Wielkiego była więc także budowa już nie wału czy muru, ale jedynie drewnianego ogrodzenia oddzielającego nową, znacznie powiększoną na zachód przestrzeń kurii książęcej - Dworu Wielkiego - od terenów przedzamcza i miasta. Ogrodzenie to, znane z zapisów rachunków zamkowych z lat 1567-1569 oraz zapisek Grunewega z 1579 r., zbudowane było z żerdzi (dyli) i miało kryty gontem dach. Nie było też zapewne solidniejsze od ogrodzeń otaczających kurie i folwarki opisane w lustracji mazowieckiej z 1549 r. Na jesieni 1568 r. cieślom zapłacono *a reparatione saepis in curia per ventos subversi*⁴⁷.

Płot ten trzeba lokować między Wieżą ks. Janusza (okolice narożnika południowo-zachodniego zamku Wazów) a zabudowaniami gospodarczymi zamku

Jagiellonów, na północ od Nowego Domu Królewskiego (okolice ryzalitu północnego zamku Sasów⁴⁸). Najprawdopodobniej budynek szopy sądowej wzniesiono (lub pozostawiono go, budując płot) po stronie zewnętrznej lub w linii ogrodzenia. Na południe od niego, w okolicach miejsca, gdzie później znalazła się Brama Zegarowa zamku Wazów, lokować należy nową drewnianą bramę prowadzącą na nowy dziedziniec nowego Dworu Wielkiego⁴⁹. (Zob. il. 7).

Zniszczenia południowo-wschodnich obwarowań grodu nastąpiły więc przed budową Domu Wielkiego. Pozostaje pytanie, ile lat przed tym faktem? Kuszaca jest hipoteza, której logikę przedstawiono wyżej: przed 1379 r., czyli przed decyzją o budowie muru i domu południowego. Konsekwencją jej przyjęcia jest uznanie, że wzniesione po 1350 r. nowe obwarowania grodu, uzupełnione odcinkami południowo-wschodnim i (być może) wschodnim murów, szybko (w ciągu 30 lat) uległy zniszczeniu, a cała koncepcja obronna cypla południowo-wschodniego - przedawnieniu⁵⁰.

Dla wyciągnięcia końcowych wniosków i budowy spójnego obrazu przekształceń zabudowy zamkowej niezbędna jest ponowna analiza dokumentu księcia Janusza dla Warszawy z 1379 r. Dokument ten, określane przez Jarosława Widawskiego jako unikatowy w skali Polski (jeden z dwu), przez Ewę Suchodolską jako potwierdzający zapadłą już decyzję o stołecznej roli Warszawy w księstwie, wydaje się także - jak już wspomniałem - kluczowy dla fazy przejścia od grodowo-zamkowej do rezydencyjno-dworskiej (kurialnej) koncepcji cypla zamkowego⁵¹.

Trzeba zadać pytania. Czy powodem wydania wyjątkowego dokumentu nie była wyjątkowa okoliczność? Czy mogło być nim zniszczenie dotychczasowej warszawskiej rezydencji książęcej? Czy dokończenie budowy obwodu murów miejskich nie stało się pilne w związku z utratą funkcji obronnych grodu - zniszczeniem znacznej części jego umocnień?

Dotychczasowe interpretacje dokumentu opierające się na logice wniosku *ex silentio* zakładały, że brak wzmianek o umocnieniach pomiędzy Wieżą Wielką (Grodzką) a bramą Żuraw świadczy o ich istnieniu - powstaniu przed 1379 r. Skoro bowiem książę zobowiązuje miasto do budowy dwóch odcinków murów między Bramą Dworzan (Krakowską) i Wieżą Wielką oraz między północno-wschodnim narożnikiem obwarowań miasta *ubi murus cessavit* a bramą Żuraw, to znaczy, że chce, by miasto wzniosło tylko brakujące części umocnień - czyli że inne już były. A więc do istniejących już odcinków: miejskiego - południowo-zachodniego i północnego - oraz grodowego - południowo-wschodniego - należało dodać tylko te, które zamkną cały obwód obwarowań wokół miasta i Zamku.

Spróbujmy wnioskować wprost. Przyjmijmy, że dokument nic nie mówi o murach między Wieżą Wielką (Grodzką) a bramą Żuraw nie dlatego, że już istniały i leżały w wyłącznej gestii księcia⁵², lecz dlatego, że nie istniały, a ściślej: niedawno zbudowane (po 1353 lub po 1374 r.) uległy katastrofie (zawaliły się) i grodowy cypel flankujący całą aglomerację stracił walor obronny - praktycznie przestał istnieć⁵³. Miasto od południa i wschodu pozbawione zostało osłony, a władca - jednej ze swych ważniejszych siedzib. W tej wyjątkowo trudnej sytuacji książę Janusz musiał podjąć kluczowe decyzje. Doceniając skutki katastrofy - praktycznie nieodwracalne zniszczenie znacznej części grodu (a zatem i załamanie się koncepcji umacniania go murami i przekształcenia w zamek) - zadbał przede wszystkim o wzmocnienie obronności miasta. Nie podejmując chwilowo decyzji dotyczących zawalonego odcinka grodowego, zobowiązał mieszczan do budowy dwu odcinków murów miejskich: newralgicznego dla całości założenia - od Wieży Dworzan (Krakowskiej) do pozostałej po katastrofie, uszkodzonej Wieży Grodzkiej - oraz dopełniającego: wschodniego. Dążąc do

uszczelnienia obwodu obronnego miasta, jej odsłonięty, pozbawiony obwarowań nadbrzeżnych, południowo-wschodni odcinek (między bramą Żuraw i Wieżą Wielką - Grodzką) książę oparł prowizorycznie na pozostałej po katastrofie, północno-zachodniej (bliższej miasta) części obwodu grodowego, odwracając jego czoło o 180 stopni i pozostawiając teren zniszczonego grodu nad brzegiem Wisły, na zewnątrz umocnień. W ten sposób, wycofując się czasowo z zagrożonego terenu grodowego, stworzył spójny system obronny całego miasta - murowany (nowy) na jego obwodzie i drewniano-ziemny (stary) na skróconym odcinku grodowym. W tym nowym układzie uszkodzona Wieża Grodzka łącząca stary wał z nowym murem stała się wysuniętym nad nowy brzeg Wisły, flankującym, południowym elementem jego obrony, a brama Żuraw (być może z zamurowanym przejazdem) - wieżą umacniającą od północy styk wału i nowego nadwiślańskiego muru. Książę stracił w wyniku katastrofy (lub dopiero swojej decyzji) część zabudowań dotychczasowej siedziby, pozostawiając je *extra muros* - poza odwróconym wałem⁵⁴. Powstała pilna potrzeba (być może motywowana także szerszymi planami ustoleczniania miasta) budowy nowej, bezpiecznej rezydencji warszawskiej. Musiała być ona ulokowana *intra muros*, tj. wewnątrz zmniejszonego obwarowanego obszaru, na północ od nowego miejskiego muru południowego i na zachód od pozostałego po katastrofie, zachodniego odcinka wału grodowego.

W wyniku takiego rozwoju wypadków w latach 80. XIV w. powstał znany z dokumentu 1402 r. *domus*, tj. budynek południowy - nowa, murowana rezydencja tak dziwnie (na pierwszy rzut oka) usytuowana: poza dotychczasowymi obwarowaniami, przy nowym miejskim murze południowym, między preorientowanym ku wschodowi wałem grodu a Bramą Krakowską. W nowej konfiguracji przestrzennej była to jednak lokalizacja spełniająca wszystkie

oczekiwania, optymalna: wewnątrz obwarowań, z daleka od groźnej Wisły, niedaleko bramy miejskiej i blisko terenu dogodnego do założenia ogrodów.

Patrząc z tej perspektywy, wzniesienie nowej (docelowej) rezydencji - Domu Wielkiego - można postrzegać jako ostrożny powrót nad brzeg Wisły (jedynie na linię wież: Grodzka-Żuraw) zamkowej architektury reprezentacyjnej i ponowne włączenie połowy terenu dawnego grodu w obszar chroniony dworu, ale już o mocno ograniczonej funkcji obronnej. Dom Wielki nie był budynkiem przymurnym (być może był nim dom południowy), ale wzniesionym zamiast muru⁵⁵. W fasadzie wschodniej w obu nadziemnych kondygnacjach miał okna. Konsekwencją inwestycji (jak już wspomniałem) było rozebranie niepotrzebnego już wału zachodniego grodu oraz budowa ogrodzenia wydzielającego nową, powiększoną przestrzeń Dworu Wielkiego, w której znalazła się także stara „tymczasowa” rezydencja - budynek południowy, wytyczający zachodni skraj przyszłego skrzydła południowego Zamku.

Przyjmuje się, że Dom Wielki „stał w pierwszych dziesięcioleciach XV w.”⁵⁶. Decyzję o budowie i lokalizacji nowej rezydencji można cofnąć wstecz na przełom XIV i XV w. (lata 1398-1406) i wiązać z procesem przenoszenia kolegium kanoników z Czerska do Warszawy oraz zasadniczą rozbudową kościoła św. Jana. Działania te były zapewne pochodną decyzji o przeniesieniu głównej siedziby książęcej z Czerska do Warszawy⁵⁷. W tych okolicznościach pojawienie się w 1414 r. nowego (nieużywanego do tej pory) określenia warszawskiej siedziby księcia - *curia* - należy uznać za ważne i wiele mówiące. Może on bowiem oznaczać stary, ale - co bardziej prawdopodobne - także nowy budynek rezydencyjny (Dom Wielki), jak też cały obszar nowego Dworu Wielkiego - warszawskiej kurii książęcej. Jej powstanie i charakterystyczne cechy (dla których nie nazwano jej zamkiem) nowa siedziba

zawdzięczała także wzniesieniu i cechom architektury Domu Wielkiego⁵⁸. Konfigurował on przestrzeń wokół. Jego wymiary (15 x 47,5 m), wysokość (ok. 15 m), trzy kondygnacje (zagłębione przyziemie pod częścią rzutu - piwnice książęca i studzienna), wysokie przyziemie o funkcji publiczno-reprezentacyjnej i mieszkalne piętro oraz plan: trzy pomieszczenia w rzucie (które zgodnie z XVI-wieczną terminologią nazwać można od południa: izbą (*stuba*) - dziś Dawna Sień Poselska; reprezentacyjną sienią-salą (*palatium*) - dziś Dawna Izba Poselska, na piętrze *palatium aestivale*; i komnatą (*caminata*) - dziś Sień Jednosłupowa), były bodaj najokazalszą realizacją mazowieckiego kanonu budynku rezydencyjnego - domu wielkiego (kamienicy)⁵⁹. (Zob. il. 5, 6, 7)

Jak już wskazywałem, w zapisie sądowej z 1517 r. Dom Wielki określony został terminem *palacium*⁶⁰. W dokumencie z 1409 r. siedzibę księcia - miejsce wystawienia dokumentu - też określono jako *palatium*. Trudno odrzucić domniemanie, że zapis ten nie mówi o względnie skromnym budynku południowym, tylko o nowym, reprezentacyjnym Domu Wielkim, wzniesionym przed 1409 r. Okres ok. 20-letni (jednopokoleniowy) funkcjonowania budynku południowego jako pierwszej, powstałej nieco *ad hoc* rezydencji wydaje się pasować do tempa przeobrażeń systemowych dotyczących architektury rezydencyjnej (m.in. pojawienie się na nizinnych terenach Polski i Litwy zjawiska nazwanego przez Adama Miłobędzkiego „dublowaniem domu wielkiego”⁶¹), wzrastających potrzeb księcia Janusza, upływu czasu pozwalającego na podjęcie działań zabezpieczających skarpe (budowa tam⁶²) oraz ustąpienia obaw przed wykorzystaniem terenu nadrzecznego, wyniesionych z katastrofy sprzed 1379 r. Nasuwa się więc wniosek: powstanie Domu Wielkiego należy lokować chyba nie później niż w pierwszym 15-leciu XV w. (być może już przed rokiem 1409)⁶³.

Po wzniesieniu Domu Wielkiego budynek południowy stracił funkcję najważniejszej reprezentacyjnej siedziby władcy. Stał się siedzibą pomocniczą - drugim na terenie warszawskiego Dworu Wielkiego domem wielkim (kamienicą) wykorzystywanym sezonowo lub okazjonalnie, jak - być może - *cubiculum ducale*, czyli sypialnia książęca koło domu kustosa i domów kanoników, wymieniona w dokumentach z 1475 i 1496 r.⁶⁴. Może też zgodnie z logiką przemian - jak przyjmuje Adam Miłobędzki - stał się domem „użytkowanym przez stale przebywającego na zamku burgrabiego, starostę czy innego urzędnika”⁶⁵. Nie można też wykluczyć, że z czasem mógł stać się przedmiotem cesji na rzecz członków książęcej elity władzy.

Szukając kolejnych informacji o jego istnieniu, nie można pominąć dwóch wzmianek o „domu książęcym” (*domus ducalis*) w dokumentach z 1470 i 1475 r.⁶⁶. W pierwszym mowa jest o nadawanym obiekcie lokalizowanym *ex opposito schoppe* - „naprzeciwko szopy” - budynku XV-wiecznego, gdzie zbierał się warszawski sąd ziemski, usytuowanego naprzeciwko wylotu dzisiejszej ulicy Świętojańskiej, w linii zachodniej fasady zamku wazowskiego⁶⁷. W drugim dokumencie (wspomnianym już wyżej) jako *domus ducalis* z funkcją sypialni występuje budynek usytuowany *in curia prope domos canonicorum*. Mowa w nim jest więc najpewniej o jednym z trzech XV-wiecznych budynków Dworu Mniejszego⁶⁸. Dom książęcy naprzeciwko szopy z dokumentu 1470 r. jest trudniejszy do zidentyfikowania. Określenie „naprzeciwko” można próbować odnieść do budynku południowego, mimo sporego oddalenia. Bardziej jest jednak prawdopodobne, że w dacie aktu nie chodzi o pierwszą książęcą rezydencję, lecz inny, zapewne drewniany budynek, znajdujący się już poza ogrodzeniem, na terenie podzamcza. Najprawdopodobniej *domus ducalis* to jeden z obiektów, które od końca XIV do połowy XV w. przeszły w posiadanie

wyższych urzędników książęcych. Być może w zapisie chodzi o zabudowaną działkę należącą do rodzin Mińskich i Wolskich lub dwór doktora Baltazara Smosarskiego na działce Rogalińskiej (Węgrzynowskiej), lokalizowanej w południowo-wschodniej części dzisiejszego placu Zamkowego, między bramą Dworu Wielkiego a Wieżą ks. Janusza⁶⁹. (Zob. il. 8).

W kolejnym dokumencie z 1475 r.⁷⁰ dom książęcy (*domus nostra*) nie jest ani przedmiotem transakcji, ani miejscem wydania aktu, lecz jedynie punktem orientacyjnym określającym położenie obiektu nadania - domu przyległego do sadu i ogrodu książęcego koło kościoła Bernardynów *ex opposito domus nostre et turris rupte sitam*. Chodzi więc o miejsce na krawędzi południowej wąwozu Kamionki, w którym znajdował się książęcy ogród sytuowany między Wieżą Grodzką (*turris rupte*) a starą rezydencją, tj. budynkiem południowym. Gdyby myślaro o Domu Wielkim stojącym z perspektywy narratora za Wieżą Grodzką (co zmniejsza jego walor orientacyjny), wydaje się bardziej prawdopodobne, że użyto by terminu *domus magna* lub *curia maior*. Budynek południowy był lepszym punktem orientacyjnym, bo stał równolegle do północnej krawędzi wąwozu i dosłownie „naprzeciw” ogrodów książęcych. Użyty w dokumencie z 1475 r. termin *domus (nostra)* lepiej określa więc ten drugi, mniej ważny, południowy dom książęcy w Dworze Wielkim⁷¹.

Opierając się na podobnej logice, można przyjąć hipotetycznie, że miejscem śmierci księcia Janusza w 1526 r. był także budynek południowy Dworu Wielkiego. Według zapiski w Metryce Koronnej książę *decima dies mensis Marti Warschowie feliciter abdormiuit in domo*⁷². Swoją testament spisał sześć dni wcześniej w Domu Wielkim, po czym - jak należy sądzić - przeniósł się do wspomnianego „domu” - czyli zapewne innego budynku⁷³. Wiemy, że jego młodszy brat Stanisław dwa lata

wcześniej zmarł *in domo mansionarium Warschowie*, tj. w mansionarii (dziśszej kamienicy Kościelskich przy ul. Świętojańskiej 2)⁷⁴. Można więc przypuszczać, że z jakiegoś powodu książęta woleli spędzać czas choroby, który stał się ostatnimi dniami ich życia, poza oficjalną rezydencją - Domem Wielkim. Jeśli miało to miejsce poza dworem - w domu zgromadzenia kościelnego - wymagało od osoby relacjonującej bliższego określenia. Zapewne gdyby to był budynek Dworu Mniejszego, zapisano by też, że książę zmarł w sypialni (*in cubiculo ducalis*). Stary, drugi w hierarchii dom rezydencyjny na terenie Dworu Wielkiego wystarczyło nazwać prosto: *domus*⁷⁵ - tak jak w dokumencie z 1402 r.

Pojawienie się w dokumentacji dotyczącej Zamku pierwszych źródeł typu finansowego, tj. rachunków dokumentujących koszty zakupu materiałów budowlanych i robocizny rzemieślników zatrudnionych przy pracach konserwacyjnych i remontach, w zasadniczy sposób poszerza możliwości naukowego rozpoznania architektury zamkowej. Pierwszy znany ich fragment obejmujący lata 1526-1531⁷⁶ trzeba łączyć z obecnością w Warszawie króla Zygmunta I i procesem wcielenia Mazowsza czersko-warszawskiego do Korony. Od tego czasu Dwór Wielki stał się *de iure* i *de facto* czasową rezydencją królewską oraz stałą siedzibą terenowych ogniw administracji i sądownictwa królewskiego: vicesgerensów mazowieckich i starostów warszawskich. Byli oni zobowiązani do bieżącego utrzymywania powierzonych im obiektów królewskiej siedziby i rozliczania się ze skarbem.

W interesującej nas kwestii budynku południowego zapisy rachunków stały się pierwszym wśród źródeł pisanych materiałem potwierdzającym tezę Antoniego Kąsinowskiego o istnieniu dużego murowanego budynku reprezentacyjnego na południowym skraju zabudowy zamkowej. Zapisy rachunkowe dotyczące prac w *palacium* badacz uznał za odnoszące się właśnie do niego

i potwierdzające jego istnienie. W związku z tym zaproponował też nazwę odnalezionego obiektu: pałac.

Przypomnijmy te zapisy:

Zapłacono czterem cieślom za roboty przeprowadzone w budynkach dworu królewskiego: przy dachu sali piętra w Domu Wielkim, dachu szopy, kuchni starościńskiej, blankowaniu, schodów *et a reformatione celarii capitanei necnon a planacione pulapv et suprapositione eiusdem super stuba magna lignea et palacio ante eandem et super camera et coquina magna (...).*

Item pro cemento non extincto ad dealbandasparietes in magna domo, in palacio et stuba et cranczow circa caminos (...).

*Item pro cemento ad eundem laborem turris et fundamenti usque in caminum palaciieducti (...)*⁷⁷ [podkr. M.W.].

Zasadnicze znaczenie dla właściwego zrozumienia terminu *palacium* ma rozpoznanie związków frazeologicznych, w których on występuje. W dwóch zapisach jest zestawiony z terminem oznaczającym nie budynek, lecz kolejne wnętrze - izbę (*stuba*). W pierwszym zaznaczona jest dodatkowo charakterystyczna relacja przestrzenna: *stuba magna lignea et palacio ante eandem*. Mimo iż *palacium*, czyli sień, jest pierwszym wnętrzem od wejścia, usytuowanym przed izbą, jako okolicznik miejsca w zdaniu występuje na drugiej pozycji, jako obiekt mniej ważny w hierarchii wnętrza. Do właściwego i ważniejszego pomieszczenia mieszkalnego, czyli izby lub komnaty, wchodziło się bowiem przez poprzedzającą ją, przechodnią sień - właśnie *palacium*. Z drugiego zapisu wynika wprost, że chodzi o sień i izbę Domu Wielkiego, czyli o dzisiejsze: Dawną Izbę Poselską (wejściową sień wielką, *palacium*) i Sień Jednostłupową (*caminata*). W pierwszym zapisie nie wiadomo, o który budynek chodzi. Chyba jednak nie o Dom Wielki, wcześniej już wymieniony, lecz raczej o nowo zbudowany dom drewniany z taką izbą (*stuba lignea*). Zapis trzeci mówi o robo-

tach przy Wieży Grodzkiej, fundamencie pieca *in stuba lignea* i kominie wyprowadzonym z sieni (*ex palacio*) nowego domu drewnianego⁷⁸. Oba pojęcia - *palacium* (rozumiane jako sień lub sala) oraz *stuba* (także *caminata*) - występują (jak już pisałem) wielokrotnie w analogicznych związkach zdaniowych w opisach znacznej części budynków w lustracji mazowieckiej z 1549 r. We wszystkich wnętrzem wejściowym jest usytuowane centralnie *palatium*, przez które wchodzi się dopiero do ulokowanych po obu stronach: izby (*stuba*) i komnaty (*caminata*)⁷⁹.

Mimo nietrafnej identyfikacji (*palacium* to dom południowy) Antoniego Kąsinowskiego jednak nie zawiodła intuicja badawcza. W rachunkach zamkowych z lat 1526-1531 odnaleźć można inne potwierdzenie istnienia budynku południowego. Do takiego wniosku skłania analiza stosowanej w nich terminologii. Przyjrzyjmy się jej. Zamek to zgodnie z architektonicznymi przemianami *curia Warshoviensis*. Zabudowania zamkowe to: *domus regalibus, aedificia in curia regali* lub *aedificia regalia tam maioris quam minoris curiae*. *Curia Minoris* to: *residencia illustrissime dominae ducis Anne*. Termin *Curia Magna* jest mniej ostry, a jego użycie mniej konsekwentne. Dotyczy raczej obszaru (*porta versus Vislam in curia magna, habitatio capitanei in curia magna regali*), choć konteksty typu: *caminata in curia magna regali, stuba superiori curie magne*, każą się domyślać, że używano go także w znaczeniu pojedynczego budynku. W olbrzymiej większości zapisów Dom Wielki określany jest jednak konsekwentnie jednoznacznym terminem *Domus Magna*. Prócz niego właśnie, mieszkania starosty, tj. *habitatio capitanei* (nie wiemy, gdzie się znajdowało), piwnicy, kuchni i stojącej przy niej stajni starościńskiej, wieży, gdzie przetrzymuje się więźniów (Grodzkiej), i stojącego przy niej nowego domu drewnianego (*turris prope domum ligneum*)⁸⁰, dwóch bram oraz małych, sta-

rych domów przy jednej z nich, na terenie zamkowym poświadczony jest w rachunkach jeszcze jeden budynek - dom królewski (*domus regalis*). Uszedł on uwadze badaczy.

Mówi o nim lakoniczny zapis z 22 września 1528 r. o zapłacie stolarzowi Maciejowi 20 groszy *pro mensa minori ad domum regalem*⁸¹. Poprzedzający go zapis rachunków z 21 września poświadcza roboty ślusarskie wykonane w izbie górnej Domu Wielkiego (*in stuba superiori domus magne*); zapis następny, z 22 września, mówi znów o zrobieniu przez stolarza ram do okien w Domu Wielkim (*sale superioris domus magne*, czyli zgodnie z terminologią lustracji 1549 r. w *palacio aestivale* - środkowe wnętrze piętra - późniejsza Sala Senatorska). Bliskie konteksty zapisu wyraźnie wskazują więc, że dla autora rachunku było jasne, iż *domus regalis* to nie jest ten sam obiekt co *Domus Magna*; że to jest inny budynek mieszkalny. Wiemy o nim tylko, że nie wymagał większych prac, ale skoro zamawiano do niego tylko jeden mały stół (za 20 gr., stolarskiej roboty, więc przedmiot o podwyższonym standardzie), to musiał być niezłe urządzone, a więc i użytkowany (może okresowo). Wniosek: *domus regalis* z 1528 r. to najprawdopodobniej znany ze źródeł XV-wiecznych *domus (ducalis, nostra)*, czyli XIV-wieczny budynek południowy - chronologicznie pierwsza, a po wybudowaniu Domu Wielkiego pomocnicza rezydencja księżęca i królewska. Pogląd Antoniego Kąsinowskiego o potwierdzeniu istnienia tego obiektu przez zapisy rachunków starosty Macieja Oborskiego pozostaje więc - mimo pomyłki terminologicznej - prawdziwy.

Jako wzmiankę o budynku południowym należy także interpretować zapiskę z 1534 r., pochodzącą z księgi ziemskiej zakroczymskiej i dotyczącą działki *Wągrzynowska dicta intra muros prope curiam muratam Warschowiensem*⁸². Działka Wągrzynowska to inaczej wielokrotnie występująca w źródłach zamkowych działka Rogalińska (lub jej część),

leżąca na południowo-wschodnim skraju dzisiejszego placu Zamkowego⁸³. W jej obrębie znajdowała się wieża pierwszej linii murów, tzw. Wieża ks. Janusza. Najbliższym jej, sąsiadującym przez ogrodzenie zamkowe murowanym domem mieszkalnym był budynek południowy - w zapisie nazwany *curia murata*. (Zob. il. 8).

Określenie *murata* zdaje się przesądzać w tym wypadku o znaczeniu terminu *curia* jako konkretnego - tego właśnie - budynku. W znanych źródłach zamkowych i lustracji mazowieckiej z 1549 r. z zasady nie występują określenia *curia murata* czy *curia lignea* na oznaczenie całości zabudowanej przestroni dworskiej, która w olbrzymiej większości wypadków miała charakter mieszany - drewniany i murowany. Bliższe (*prope*) działki Wągrzynowskiej znajdowała się tylko jedna *curia murata* - królewski dom południowy; Dom Wielki stał za nim, w pewnym oddaleniu.

Kolejne ważne źródło wiedzy o wczesnej architekturze zamkowej - lustracja inwestycji budowlanych zrealizowanych przez starostów mazowieckich w latach 1537-1549, przeprowadzona przez sekretarza królewskiego ks. Macieja Wargawskiego w pierwszych miesiącach 1549 r.⁸⁴ - przynosi stosunkowo małą liczbę często trudnych do interpretacji danych. Wynika to z przyjętej *a priori* formuły, która w lustracyjnym działaniu nie do końca się sprawdziła. Lustrator z założenia nie miał opisywać całości zabudowy zamków, dworów i folwarków, lecz jedynie efekty prac budowlanych i remontowych, podjętych i sfinansowanych przez administratorów królewskich majątków w określonych latach. W związku z tym budynki i inne obiekty, w których nie przeprowadzono żadnych prac, w opisach się nie znalazły, a jeśli się pojawiają, to tylko mimochodem, np. jako punkty orientacyjne opisów. W odniesieniu do niektórych, zwłaszcza mniejszych zespołów zabudowań i tam, gdzie nie prowadzono większych prac, trzeba było odejść od ścisłego

przestrzegania formuły, po to, żeby dany zespół w ogóle znalazł się w spisie. W stosunku do większych obiektów przestrzegać jej było łatwiej. W efekcie, paradoksalnie, opisy zabudowy obiektów ważniejszych i większych (zamków) są mniej kompletne niż mniejszych (dworów i folwarków). Problem ten dotyczy w całej rozciągłości Zamku Warszawskiego, który lustrowany jako pierwszy, zgodnie z jeszcze niezwyfikowaną formułą, został opisany jedynie fragmentarycznie - brak opisów głównych budynków rezydencyjnych. Podobnie stało się też w odniesieniu do Czerska, gdzie opis przeprowadzonych prac praktycznie uniemożliwia wnioskowanie o całej jego zabudowie.

Tekst lustracji dotyczący Zamku, odnaleziony i opublikowany w tłumaczeniu przez Kazimierza Skórewicza w 1924 r., jako pierwszy metodycznie zanalizował Antoni Kąsinowski⁸⁵. On też dzięki wiedzy uzyskanej z badań terenowych trafnie odczytał zawarty w nim prawdziwy rebus terminologiczny.

W zapisie: *Item ostendit scandularem tecturam supra cincturam muri inter turrim et domum magnam lapideam, in qua 6 membranas commonstravit. Item aliam tecturam scandularem ostendit ex alia parte domus magne* [podkr. M.W.] *similiter - circa - supra cincturam muri ad coquinamprotensi*, odnalazł dwa najważniejsze, niemal tak samo nazwane zamkowe budynki rezydencyjne: *domus magna* i *domus magna lapidea*. Identyfikując *turris* jako Wieżę Grodzką, rozpoznał, że w opisie mowa jest o dwóch odcinkach muru: północnym - między Domem Wielkim (*domus magna*) a kuchnią - oraz południowym, między Wieżą Grodzką a pierwszą rezydencją książęcą - budynkiem południowym, który nazwany został *domus magna lapidea*. (Zob. il. 7) Analiza przeprowadzona przez Kąsinowskiego potwierdziła fakt wzniesienia wymienionego w dokumencie księcia Janusza z 1379 r. odcinka muru między Wieżą Grodzką a Bramą Krakowską (ściśle: odcinka do

budynku południowego) oraz, po raz kolejny, istnienie samego budynku południowego. Nazwanie go po raz pierwszy kamienicą niewiele wnosi do skromnej wiedzy o nim. W intencji pisarza użyta nazwa służy jedynie podkreśleniu, że w zapisie chodzi o inny niż Dom Wielki, może drugi w hierarchii budynek. W sensie typologicznym *lapidea* w omawianym tekście oznacza w zasadzie to samo co *domus magna*: murowany, piętrowy, trójdzielny (rzadziej dwudzielny) budynek rezydencyjny o funkcji publiczno-mieszkalnej, być może tylko nieco mniejszy od domu wielkiego. Przekonują o tym inne zapisy lustracji 1549 r. typu: *lapidea seu domus magna murata, lapidea seu domus magna, domus magna seu lapidea, lapidea magna*⁸⁶.

W cytowanej zapisce pisarzowi udało się przekazać istotną wiadomość. *Domus magna lapidea* miała sześć okien. Ściśle: miała co najmniej sześć okien, najprawdopodobniej szklanych, bo takie w lustracji zapisywano. Lustratorowi tyle okien pokazano; nie wiemy, czy naprawiano wszystkie, czy tylko jakąż ich część. Zapis lustracji nie jest - jak to już wskazałem - opisem obiektu, tylko inwentarzem wykonanych w nim prac. Mimo wszystko jednak wiadomość jest wiele mówiąca. Wiemy z badań architektonicznych, że budynek był niepodpiwniczony. Posiadał więc - jak większość domów dużych - dwie kondygnacje: przyziemie i piętro. Wejście miał z dziedzińca od strony północnej. Można hipotetycznie przyjąć, że okna (analogicznie do - być może wzorowanego na nim - Domu Wielkiego) miał tylko w ścianie zewnętrznej, tj. południowej, co najmniej po trzy na każdej kondygnacji. Dawały one dobry widok na ogrody w wąwozie Kamionki. Liczba otworów okiennych może też wyznaczać podziały wewnętrzne w rzucie na każdej z kondygnacji (na osi budynku *palatium*, po bokach *stuba* i ewentualnie *caminata*).

Zapisy kolejnych rachunków (...) *omnium distributorum tam aule Ser. Reginulae Pol. Virginis Anne quam extraordinariorum pro stabulo et aedificiis variis S.M.R. scilicet pontis et curiae Warschaviae* z lat 1567-1569, prowadzonych przez generalnego ekonoma mazowieckiego Marcina Fałęckiego⁸⁷, potwierdzają istnienie budynku południowego w sposób szczególny. Podkreślają jego królewską własność, nazywając go *domus lapidea regia*, dokumentują przynależność do obszaru Dworu Wielkiego, a z drugiej strony wyodrębniają go i traktują w inny sposób niż pozostałe obiekty. Sześć wzmianek o wydatkach na dom, zapisanych w rachunkach za rok 1567 i poświadczających pracę cieśli i murarza, ścinę oraz zwózkę drewna do jego remontu, zostało wyodrębnionych i objętych wspólnym nagłówkiem *Lapideae reparatio*. Zapisy dotyczące innych obiektów *curiae Warschaviae*: Domu Wielkiego i jego wnętrza, domu starosty i mieszkania podstarościego, kuchni królewskiej, domu drabantów, *palatii Serenissimae Reginulae* i jego wnętrza, ganku, „chłodnicy”, spiżarni, piekarni i innych, są w ramach jednego roku rozproszone, ułożone według rodzajów wykonanych robót i zgodnie z kalendarzem⁸⁸. Wyodrębnione zapisy dotyczące królewskiej kamienicy dopisano na końcu tekstu za rok 1567 z datą 14 lipca, po zakupach gontów do Zamku dokonanych 27 grudnia. Domysł, że Mikołaj Fałęcki zapomniał o wydatkach na kamienicę królewską i dopisał je na końcu, jest mało prawdopodobny. Raczej chciał utrwalić w zapisie całość kosztów prac przy niej przeprowadzonych, podczas gdy ta wiedza nie była mu potrzebna w odniesieniu do innych budynków dworu warszawskiego. Czy wynikało to z odmiennego statusu użytkowego kamienicy, co mogłoby wiązać się z innymi źródłami jej utrzymania, a zatem i potrzebą odrębnego zaksięgowania wydatków? Może użytkownikiem był sam Fałęcki, zwierzchnik administracji mazowieckich dóbr królewskich⁸⁹?

Zwraca także uwagę stosowana w rachunkach terminologia i rodzaj prac wykonanych w budynku zwanym *domus lapidea regia* lub skrótowo *lapidea*. W zestawieniu z terminologią rachunków z lat 1526-1531 (*domus regalis*) oraz lustracji 1549 r. (*domus magna lapidea*) widać proces formowania się nazwy o mieszanym charakterze - typologicznym i własnościowym jednocześnie, pozostającym w opozycji do *domus magna*. Pierwsza nazwa *domus regalis* z 1529 r. eksponuje zmienioną przynależność własnościową; *domus magna lapidea* z 1549 r. podkreśla względną starszość, odrębność i jednocześnie podobieństwo typologiczne do Domu Wielkiego - rezydencji głównej; *domus lapidea regia* z 1567 r. syntetyzuje obie cechy: przynależność własnościową i odrębność względem Domu Wielkiego. *Lapidea Regia* (Kamienica Królewska) z 1567 r. jest już w odniesieniu do terenu Dworu Wielkiego w zasadzie nazwą własną - podobnie jak *Domus Magna*.

Najważniejsze prace przeprowadzone w Kamienicy Królewskiej w 1567 r. to remont jej dachu, nie tylko pokrycia, ale przede wszystkim więźby dachowej - najwyraźniej starej i mocno nadwyrężonej. Dbałość o dach wskazuje, że dom był użytkowany. Jego wnętrza były na tyle ważne, że starano się nie dopuścić do ich degradacji. Musiały być zabezpieczone. Z zapisu o naprawianiu progu w izbie (*stuba*) przez stolarza można wnioskować, że: dom miał co najmniej dwa pomieszczenia w rzucie - próg w izbie nie mógł się znajdować w drzwiach prowadzących z dworu, tylko w przejściowych - między sienią (*palacium*) a izbą lub też między izbą a jeszcze dalszym pomieszczeniem: komnatą lub komorą. Podłoga w jednym lub w obu pomieszczeniach oddzielonych naprawianym progiem musiała być także drewniana, z tarcic. Rodzaj podłogi wskazuje, że w zapisie chodzi raczej o kondygnację mieszkalnego piętra niż użytkowego przyziemia.

A więc mamy znowu: dom o dwóch kondygnacjach i co najmniej dwóch pomieszczeniach w rzucie.

Największe objętościowo i najpełniejsze źródło wiedzy o zamku średnio-wiecznym i wczesnonowożytnym w jego kształcie sprzed przebudowy wazowskiej to rachunki dokumentujące przebudowę jagiellońską z lat 1569-1571, przed wojną znane Kazimierzowi Skórewiczowi, szczęśliwie zachowane i wydane przez Marię Hałównę i Jerzego Senkowskiego w 1954 r.⁹⁰. Ich wyczerpującą analizę przeprowadził Antoni Kąsinowski i nie ma powodu, by ją tu powtarzać⁹¹. (Zob. il. 9). Przypomnijmy więc tylko ustalenia dotyczące budynku południowego. W spisanych po polsku rachunkach jest on nazywany starym domem murowanym. Mamy więc istotny element identyfikacyjny: dom murowany - czyli kamienica - jest stary. W 1571 r. przeprowadzono jego remont kapitalny, polegający między innymi na rozebraniu dachu, więźby dachowej, stropów i kominów. Wykonano nowe stropy, więźbę i dach kryty dachówką „w wapno”. Wymurowano też nowe szczyty. Prace trwały od czerwca do grudnia⁹². Wydaje się, że bez większych wątpliwości „stary dom murowany” można identyfikować z Kamienicą Królewską (*lapidea regia*) występującą w rachunkach z lat 1567-1569. Budynek nazwany został „starym” dla odróżnienia od właśnie wznoszonych: „nowego domu murowanego” zwanego też „nowymi gmachami Króla J.M.” - czyli Nowego Domu Królewskiego, a także „nowego domu drewnianego Króla J.M.”, „domu od cmentarza przed mieszkaniem królowy”, „domu króla na Pradze”, „nowego domu drabanckiego”, „domu fraucymeru dolnego” oraz przekształcanego w gmach sejmowy Domu Wielkiego zwanego też „wielkim domem murowanym” - czyli głównego gmachu rezydencyjnego, który - co charakterystyczne - nie jest ani „nowy”, ani „stary”⁹³. A więc wg spisującego rachunki „stary dom murowany” - Kamienica

Królewska - jest starszy od Domu Wielkiego! Dodatkowo o słuszności identyfikacji obiektów przekonuje zakres i rodzaj prac wykonanych w „starym domu murowanym”. Kapitalny remont polegał przede wszystkim na wymianie zużytych elementów drewnianych: więźby dachowej i stropów najbardziej narażonych na wpływy atmosferyczne. Koreponduje to z wiadomościami o naprawach dachu w 1567 r., które najwyraźniej okazały się niewystarczające. Dach był w tak złym stanie, że musiał zostać wymieniony. Fakt ten nie dziwi, zważywszy, że tak jak dom liczył sobie ok. 180 lat.

W rachunkach przebudowy jagiellońskiej pojawiają się także inne nazwy oznaczające obiekty zamkowe o niepewnej identyfikacji, które należałoby uznać za materiał mogący wnieść nowe elementy do analizy zabudowy zamkowej i okołozamkowej, w tym także - być może - wiedzy o budynku południowym. Należą do nich określenia: „kamienica wojewodzińska”, „dworek od wojewody płockiego”, „dwór wojewodziński gdzie p. Jurek Clerica”, „u p. Jurka Clerici na wieży”⁹⁴, „dom gdzie mieszkiwał podstarości”⁹⁵, „dom p. doktora Fogelwedra”, „doktorowa kamienica”⁹⁶, „dom p. Dulskiego”⁹⁷.

Do ustaleń Antoniego Kąsinowskiego dotyczących domów Dulskiego i Fogelwedra dodać można ważną i inspirującą informację: drewniany dom podskarbiego koronnego Jana Dulskiego, zbudowany w 1571 r., stał „w ogrodzie królewskim przed broną”⁹⁸. Rachunki informują, że w 1570 r. „nad broną”, czyli w murowanym budynku bramnym, nad przejazdem, tam „gdzie saliczka była”, zbudowano sklepioną izbę z piecem. Bramy więc nie rozebrano, tylko przerobiono ją na budynek mieszkalny. Czy „broną” z rachunków jagiellońskich można identyfikować z dawnym wjazdem do Zamku - bramą Żuraw? Jeśli odpowiemy na to pytanie twierdząc (innego murowanego budynku bramnego na terenie zamkowym nie znamy), to pojawia się problem jej lokalizacji. Brama Żuraw nie

mogła stać - tak jak się to przyjmuje - w obrębie Nowego Domu Królewskiego, który został właśnie zbudowany, a jego wielka piwnica wsparta na jednym słupie istniała już w 1563 r. Brama musiałaby zostać rozebrana przed tą datą. Rację mają więc Aleksander Gieysztor i Antoni Kąsinowski, lokując „bramę zamkową - wieżę Żuraw (sprzed 1339)", czyli „wjazd główny do Zamku", w oddaleniu od krawędzi skarpy, bardziej na zachód i poza obrysem jagiellońskiej i wazowskiej architektury skrzydła wschodniego - najprawdopodobniej „naprzeciw ulicy wiodącej na Rynek i do kolegiaty"⁹⁹. (Zob. il. 9).

Kolejne pytanie, jakie się nasuwa, brzmi: dom Dułskiego stał „w ogrodzie królewskim" - czyli gdzie? Ogrodów na skarpie, pod Domem Wielkim i Nowym Domem Królewskim nie było. Czy chodzi więc o ogrody na stoku skarpy, pod kuchnią, łaźnią i zabudowaniami Dworu Mniejszego, zarejestrowane na znanych drzeworytach? Tam właśnie, po wschodniej stronie muru, „dom p. Dułskiego" lokuje Antoni Kąsinowski¹⁰⁰. A może „ogród królewski" to ogród w wąwozie Kamionki, a „brona" to Brama Krakowska - dawna Dworzan, do której król zachował jakieś prawa? Zwrot „w ogrodzie królewskim" można też rozumieć inaczej, nie potocznie: nie jako wskazanie miejsca, gdzie uprawia się takie czy inne rośliny, tylko dosłownie - jako ogrodzony teren należący do króla, analogicznie i jednocześnie opozycyjnie do „ogródka królewny", czyli terenu Dworu Mniejszego. W takim wypadku „dom p. Dułskiego" należałoby lokalizować między zmienioną w budynek mieszkalny wieżą Żuraw, stojącą mniej więcej naprzeciw „wieży wschodów kręconych" (późniejszej Władysławowskiej), a bramą w ogrodzeniu w północno-zachodniej części obszaru Dworu Wielkiego¹⁰¹. Biorąc pod uwagę podskarbińską funkcję Jana Dułskiego, budowa jego siedziby blisko Nowego Domu Królewskiego wydaje się uzasadniona i potwierdza motyw przebudowy jagiellońskiej Zamku

- rozbudowę stołecznej siedziby króla i dworu.

Na temat domu (zapewne drewnianego) doktora Stanisława Fogelwedra, zaufanego sekretarza i skarbnika Zygmunta Augusta¹⁰², nic dodać na razie się nie da, poza tym, że prawdopodobnie wzniesiono go poza terenem Dworu Wielkiego. Podobnie nie wiemy nic pewnego o tym, „gdzie mieszkiwał podstarość". Informacja z rachunków o „koniach poszóstnych, które stoją u pana podstarości", może wskazywać, że w zapisie mowa jest o siedzibie (dworze z zapleczem gospodarczym - stajnią) starosty warszawskiego, w którym „mieszkiwał" i pełnił bieżące obowiązki jego surogator - podstarości. Dane te w jakiś sposób korespondują z informacjami zawartymi w rachunkach zamkowych z lat 1526-1531 o *habitatio capitanei*, piwnicy, kuchni i stajni starościńskiej. Może więc chodzi o *domum novam ligneam* (być może starościński?) stojący przy Wieży Grodzkiej (*prope turris*), która pełniła funkcje więzienia starościńskiego¹⁰³.

„Kamienica wojewodzińska" lub „dwór od wojewody płockiego" to obiekt już rozpoznany w źródłach sądowo-notarialnych (księgi grodzkie i ziemskie warszawskie) przez Irenę Gieysztorową¹⁰⁴. Chodzi o zabudowania jednej z najatrakcyjniejszych działek na terenie podzamcza, przylegającej do ogrodzenia Dworu Wielkiego i rozciągającej się między szpą sądową na północy i wewnętrznym murem miejskim na południu, na odcinku przylegającym do Wieży ks. Janusza. Działka z murem budynkiem mieszkalnym (być może przylegającym do wieży) i zabudowaniami gospodarczymi nabyta została w 1563 r. przez wojewodę płockiego Arnulfa Uchańskiego od królewskiego lekarza Baltazara Smosarskiego, zwano ją Rogalińską lub Węgrzynowską¹⁰⁵. Wykupił ją (podobnie jak sąsiadnią Mińskich i Wolskich) król Zygmunt August w październiku 1568 r. Był to jeden z elementów przygotowań do rozbudowy Zamku jako stałej siedziby królewskiej. Chodziło

o uzyskanie terenu pod nową zabudowę lub tylko wykorzystanie przebudowanych obiektów podzamcza jako zaplecza mieszkalnego dworu. (Zob. il. 8). Z rachunków wiemy, że w wyremontowanym „dworze [odkupionym - przyp. M.W.] od wojewody płockiego" mieli siedzibę i pracownię („piece *ad destilandum*") „doktorowie", czyli alchemicy królewscy, oraz Jerzy Jasińczyc zwany Clerica - kapelmistrz królewski ze swym instrumentarium („komnata instrumentcka" na piętrze). Jasińczyc miał także kuchnię oraz „izbę z kominem na wieży". Ta ostatnia informacja może być wskazówką potwierdzającą wcześniejszą prywatną własność i włączenie Wieży ks. Janusza do zabudowy działki wojewodzkiej, sąsiadującej przez ogrodzenie z budynkiem południowym Zamku.

Jak widać z powyższego przeglądu, rachunki przebudowy jagiellońskiej w odniesieniu do obiektów zamkowych posługują się najczęściej nazwami zawierającymi informację o ich przynależności i funkcji, np. „nowe gmachy Króla J.M.", „dom króla na Pradze", „kuchnia Króla J.M.", „kuchnia królewny", „domek Szymków u bramy", „dom fraucymeru dolnego", „dom drabancki", „kamienica wojewodzińska", „łaźnia", „spichlerz" itp. Dotyczy to szczególnie obiektów nowo wznoszonych (co oczywiste) i należących do zaplecza dworskiego. Przerabiany na gmach sejmowy główny budynek rezydencyjno-mieszkalny Zamku zachowuje jednak w rachunkach swą tradycyjną nazwę Dom Wielki, podczas gdy jego poszczególne wnętrza są określane już nową funkcją, np. „sala wielka radna". Podobnie interesujący nas budynek południowy określony został jako „stary dom murowany" - bez podkreślania przynależności ani bliższej funkcji, podobnie jak wcześniej: *domus lapidea* - Kamienica, o której powszechnie wiadomo było, że jest *regia*. Niezmiennosc nazwy budynku południowego może być wskazówką niezmienności przynależności własnościowej. Brak także informacji o zmianie funkcji. Można

więc założyć, że tak jak Dom Wielki, budynek południowy pozostał „domem królewskim" - Kamienicą Królewską - i w przeciwieństwie do niego zachował funkcję mieszkalno-rezydencyjną.

Konstatacja ta (jako zbyt ogólna) w oczywisty sposób nie może satysfakcjonować jako ostateczna konkluzja dociekań dotyczących przeznaczenia i funkcji Kamienicy. Wydaje się jednak, że obiekt nie przeszedł w obce ręce ani też nie stał się siedzibą np. starosty warszawskiego czy innego urzędnika państwowego lub dworskiego. Gdyby tak było, ujawniłoby się to zapewne w zmienionym nazewnictwie budynku lub jego wnętrza.

Rachunki przebudowy Zamku podjętej przez Zygmunta Augusta są ostatnimi chronologicznie spośród znanych źródeł pisanych, które wnoszą konkretne informacje o budynku południowym - Kamienicy Królewskiej. Znana dokumentacja skarbowa batoriańska i zachowane szczątki wazowskiej - jak już pisałem - nie zawierają żadnych danych wzbogacających skromną wiedzę o obiekcie.

Z metodycznego obowiązku pozostają do omówienia wzmianki w źródłach narracyjnych, które w sposób pośredni wskazywać mogą na trwałą obecność budynku południowego w krajobrazie architektonicznym Zamku. Jego obecność implikuje dalsze następstwa w postaci postrzegania Zamku przedwazowskiego jako budowli co najmniej dwuskrzydłowej (skrzydła wschodnie 1 południowe). Z taką koncepcją wystąpił na konferencji zamkowej w 1971 r. Władysław Tomkiewicz. Spróbujmy pójść jego śladem¹⁰⁶.

Ważną w tym względzie, nową i bogatą w szczegóły dotyczące całości Zamku jest relacja kupca gdańskiego Martina Grunewega z pobytu w 1579 r. w Warszawie, będąca niewielkim fragmentem obszernego pamiętnika opublikowanego ostatnio przez Almut Bues¹⁰⁷. Jako jeszcze niekomentowane odkrycie źródłowe zawierające sporo interesujących

uwag wartę jest ono przytoczenia w większym fragmencie:

„Miasto [Warszawa - przyp. M.W.] jest bardzo dobrze i pięknie zbudowane, jednakże ściśnięte wewnątrz murów, które je otaczają podwójnym pierścieniem z pięknymi basztami, wyjąwszy stronę od wody; tu chroni je **Zamek załamany od południa na wschód** [podkr. M.W.], do którego od strony miasta przylegają - zasłaniając go - tyły miejskich kamienic. Zamek nie ma murów obronnych ani wieży, przeto należałoby go raczej zaliczyć do dworów. Zbudowany jest prosto, do tego wysoki tylko na jedno piętro, a komnaty ciągną się jedna za drugą. Komnaty królowej leżą najbliżej rynku i ma ona z nich drewniany ganek przez dziedziniec kościelny do swej kaplicy w kościele św. Jana. (...) Komnaty królowej od strony miasta otoczone są tylko prostym płotem z desek, który zasłania domy miejskie tylko do połowy. Tuż z nimi znajdują się, przyległe do drewnianego ganku, komnaty króla; to okazały budynek z prostym dachem, jak wielki spichlerz, zbudowany przez Augusta z pięknymi sklepieniami na dole, na górze ma piękne duże izby. Tylko ten budynek i kościoły miejskie są pokryte dachówkami, reszta Zamku i miasta mają jedynie drewniane gonty na dachach¹⁰⁸.

Ograniczając komentarz do ważniejszych kwestii, trzeba wskazać, że: 1. konstatacja autora o podwójnym pierścieniu murów miejskich od zachodu i północy i pojedyńczym murze „od strony wody” w świetle dzisiejszej wiedzy jest poprawna¹⁰⁹. 2. Stwierdzenie, że „od strony wody” miasto chroni Zamek, jest nieprecyzyjne. Zamek ubezpieczał miasto od strony wody tylko na odcinku południowym - do wysokości wieży kanoniczej. 3. Stwierdzenie: „Zamek nie ma murów ani wieży”, i zaliczenie go w związku z tym do kategorii dworów (kurii) zasługuje na szczególną uwagę. Jest potwierdzeniem funkcjonowania w potocznej opinii osób żyjących współcześnie i znających realia mazowieckie

terminologii uchwytniej w źródłach skarbowych. To wiele mówiąca obserwacja, świadcząca o społecznym postrzeganiu Zamku nie jako warowni i nie jako miejskiej rezydencji pałacowej, ale wyodrębnionego przestrzennie, w tym wypadku prymiejskiego dworu-kurii - specyficznej dla dzielnicy mazowieckiej jednostki rezydencyjno-gospodarczej. 4. „Zamek nie ma murów” - chyba raczej nie rzucają się w oczy. Jednak są, ale oba - wschodni i południowy „obrośnięte” zabudową przymurną z otworami okiennymi - robią raczej wrażenie skrzydeł budowli niż umocnień. 4. „Zamek nie ma wież”. Istotnie: Wieża Grodzka, obniżona do dwóch nadziemnych kondygnacji i połączona z Domem Wielkim, przestała pełnić swe funkcje i wyglądać jak element obronny, brama Żuraw i Wieża ks. Janusza (także zapewne jednopiętrowe) przekształcone zostały w budynki mieszkalne.

I wreszcie zasadnicza dla naszego tematu konstatacja: „Zamek załamany od południa na wschód”. Sformułowanie to jest w istocie zasadniczym potwierdzeniem istnienia dwóch skrzydeł zamkowych: wschodniego - nadwiślańskiego (złożonego z Domu Wielkiego i Nowego Domu Królewskiego Zygmunta Augusta) - oraz południowego - niedostrzeganego do tej pory przez literaturę - usytuowanego wzdłuż muru południowego nad wąwozem Kamionki. Połączenie skrzydeł stanowiła Wieża Grodzka. Najbliższym miasta i największym rzucającym się w oczy elementem konstruującym optycznie skrzydło południowe był właśnie wyremontowany dziewięć lat wcześniej (w 1571 r.) budynek południowy - Kamienica Królewska. To ona oraz dalsza zabudowa przymurna pomiędzy nią a Wieżą Wielką, tj. nowy dom drewniany (starościński?) z rachunków 1526-1531 r. oraz pomieszczenia wstępowe przed salami sejmowymi powstałe zapewne w latach 1569-1571, tworzyły ciąg zabudowy skrzydła południowego - w swej istocie pierwotnego, starszego niż skrzydła wschodnie

z Domem Wielkim i Nowym Domem Królewskim. (Zob. il. 9).

W zbliżony do Grunewega sposób postrzegał Zamek przywoływany w 1971 r. przez Tomkiewicza Giovanni Paolo Mucante, autor relacji z dwu wizyt w Warszawie legata papieskiego Enrica kardynała Caetaniego w latach 1596-1597. Zapisał on: „Pałac królewski stoi obok bramy do miasta, którą wjeżdżał wielebny kardynał, nad urwistym brzegiem rzeki Wisły, skąd widok piękny się rozciąga, jest też on, jak na możliwości tego kraju, dość wygodny. (...) Za bramą miejską przy pałacu królewskim jest jeszcze jeden kościół z pięknym klasztorem ojców Bernardynów (...)”¹⁰. Autor relacji wraz z legatem papieskim wjechali do Warszawy przez Bramę Krakowską. Siedzibę królewską nazwał pałacem. Wydaje się to kurtuazyjnym gestem wobec rezydencji, świadczącym także o nieprzystawalności włoskiej terminologii do polskich realiów. Zespół zabudowań zamkowych w końcu XVI w. nie tworzył zharmonizowanej z otoczeniem bryły o wysokich walorach artystycznych. To, co mogło kojarzyć się z pałacem, to rozległość i wieloskrzydłość zabudowy. Na konstatacji, że pałac królewski stoi koło bramy, musiała zaważyć względna bliskość jednego z nich. Nie głównych skrzydeł: nowego - rezydencyjnego (Nowy Dom Królewski złożony z dwóch budynków oraz „wieży wschodów kręconych”) i sejmowego (Dom Wielki połączony z dwukondygnacyjną Wieżą Grodzką), stojących „nad urwistym brzegiem rzeki Wisły”, lecz skrzydła w istocie trzeciego, południowego, z okazałym budynkiem starej Kamienicy Królewskiej i (zapewne) zabudowaniami starościańskimi, poprzedzonymi od strony bramy murywanym dworem wojewodzińskim z Wieżą ks. Janusza. Tworzyło to wrażenie bliskości, powiększone jeszcze widokiem przesuniętego na zachód - w kierunku bramy - ogrozenia zamkowego¹¹. (Zob. il. 8, 9, 11).

Wynikająca z obu relacji poszlaka o istnieniu przed 1596 r. skrzydła południo-

wego zyskuje kolejne potwierdzenie we wzmiance z 1619 r., zawartej w tekście aktu erekcyjnego Zamku odnalezionego w gałce Wieży Zygmuntońskiej¹². Wśród czynów królewskich wskazano pod rokiem 1618: „(...) skrzydła Zamku Królewskiego, oczyściwszy z drewnianych pozostałości, z fundamentów wyniósł, **bok od strony kościoła przekształcił** [podkr. M.W.] i trzecie piętro dodał. Przyczynił gmach do przystojnego pomieszczenia senatorów i izby poselskiej, piękną wznosił nad nim wieżę”. Wnioskując, powtórzmy za Tomkiewiczem: „Dokument powiada, że Zygmuntońskie skrzydło południowe [to od „strony kościoła” bernardynek - przyp. M.W.] »przekształcił« - a więc musiało już ono powstać wcześniej”¹³. Zasadniczą część tego skrzydła stanowił według wszelkiego prawdopodobieństwa budynek południowy - Kamienica Królewska.

Jego istnienie i nazwę, bodaj po raz ostatni przed wtopieniem w wazowski pięciobok, potwierdza nieznanymi rachunkami za roboty i materiały budowlane do budowy Zamku z roku 1599. Czytamy w nim: „Poprawa w kamienicy - fl. 9/13”¹⁴. Wśród informacji o gromadzeniu kamieni na fundamenty i produkcji cegieł zapis wymownie świadczy o intencji zachowania obiektu jako elementu „przekształcanego” skrzydła południowego. Być może dotyczy stwierdzonego przez Antoniego Kąsinowskiego podbitcia fundamentów Kamienicy.

Pozostającym do przeanalizowania źródłem potwierdzającym istnienie budynku, a więc i skrzydła południowego Zamku przed przebudową wazowską, jest przekaz graficzny, niebadany pod tym kątem do tej pory, jedyne, na którym zaznaczono budynek południowy - Kamienicę Królewską. Jest to anonimowy rysunek projektowy skrzydła zachodniego Zamku i zabudowy dziedzińca przedniego z początków XVII w., zachowany w Gabinetie Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, a rozpoznany i opublikowany przez Adama Miłobędzkiego w 1960 r.¹⁵. (Zob. il. 10).

Ustalenia wydawcy sprowadzają się do podstawowych konstatacji: rysunek jest wczesnym wariantem projektu rozbudowy Zamku za Zygmunta III, powstałym ok. 1605 r. w kręgu architekta, który narzucił budynkowi jego kształt ostateczny; przedstawia powstałą już architekturę zachodniej części skrzydła północnego (z podziałami wewnętrznymi) i niezrealizowaną koncepcję skrzydła zachodniego z ryzalitem południowym, krużgankiem przy ścianie od dziedzińca i klatką schodową w narożniku południowo-zachodnim, przesuniętą z osi skrzydła bramą przejeżdżową i ścianą zachodnią wysuniętą kilka metrów przed lico ostatecznie wzniesionej fasady. Opis wymaga uzupełnienia dotyczącego południowego skraju Zamku. Z lewej strony rysunku, u dołu, zaznaczony jest narys ścian zewnętrznych budynku tworzącego zachodni fragment skrzydła południowego, wychodzącego (podobnie jak skrzydło północne) swą wschodnią częścią poza kartę. Jego ściana szczytowa (zachodnia) z grubością zaznaczoną kilkoma poprawianymi liniami stanowi wschodnią ścianę projektowanej klatki schodowej. Na wyznaczonej nią linii wyrysowano podpory krużganku wzdłuż wschodniej (dziedzińcowej) ściany skrzydła zachodniego¹¹⁶. Ściany północną i południową skrzydła południowego zaznaczono wraz z grubością dwoma liniami, analogicznie jak w skrzydle północnym.

Opisany narys ścian południowego skrzydła oraz skrzydło północne stanowią w kompozycji rysunku graficzne i zapewne geodezyjne punkty oparcia dla właściwego projektu skrzydła zachodniego. Według wszelkiego prawdopodobieństwa lewa część rysunku przedstawia w uproszczony, schematyczny sposób istniejący w terenie obiekt, którego architektura (podobnie jak skrzydła północnego) nie była przedmiotem bieżącego zainteresowania rysownika. Jak wiadomo, skrzydło południowe wazowskiego Zamku lub tylko ta narysowana część zachodnia (między

Bramą Grodzką a skrzydłem zachodnim) powstały w ostatniej fazie jego rozbudowy - w drugim dziesięcioleciu XVII w.¹¹⁷. Jego szkic na rysunku służy tylko jako kontekst właściwego projektu skrzydła zachodniego. Miejsce posadowienia ścian i gabaryt zaznaczonego obiektu (szerokość: północ-południe ok. 14 m) pozwalają utożsamić przedstawienie z będącym przedmiotem dociekań - budynkiem południowym (Kamienicą Królewską), a ściśle - z jego zachodnim fragmentem. Jego wyraźnie wyrysowaną istniejącą ścianę szczytową - jak zauważył to Antoni Kaśinowski - w charakterystyczny dla przebudowy wazowskiej sposób przewiązano z nową, wschodnią ścianą skrzydła zachodniego zamku Zygmunta III.

Rysunek pokazuje, że ostatecznie zrealizowany projekt pięcioboku wazowskiego, mimo prób innych rozwiązań także na odcinku zachodnim i południowym, nagięto do istniejącej zabudowy. Nie tylko - jak przyjmowano do tej pory - do murów kaplicy św. Małgorzaty na północy (fasada zachodnia skrzydła zachodniego)¹¹⁸, ale także do szczytowej ściany Kamienicy Królewskiej na południu, która wyznaczyła linię fasady wschodniej skrzydła zachodniego. Natomiast całe skrzydło południowe zdaje się być adaptacją wcześniej istniejących tam obiektów. Być może nie tylko budynku południowego, ale także obiektu mieszczącego wnętrza wstępne przed salami sejmowymi w Domu Wielkim. Jeśli nie był on dziełem muratorów Zygmunta Augusta, to prawdopodobne jest, że powstał lub został rozbudowany do linii Bramy Grodzkiej w pierwszej fazie przebudowy wazowskiej, w ramach nowej aranżacji wnętrz parlamentarnych¹¹⁹. Jego posadowienie i szerokość zapewne nawiązywały do linii zabudowy budynku południowego. Przystępując w końcowej fazie przebudowy wazowskiej (początek lat 20. XVII w.) do budowy budynku teatralnego¹²⁰ w miejscu rezydencji Janusza I, trudno było ze względów kompozycyjnych

nie respektować obu linii wzdłużnych stojących tu obiektów. Mimo większych (być może) potrzeb ze względów kompozycyjnych budynek teatru zachował więc szerokość zastanych w tym miejscu obiektów - 14 m. Zwiększona do trzech liczba pięter wymusiła stwierdzone badaniami terenowymi Antoniego Kašinowskiego podbicie fundamentów ścian południowej i północnej starego budynku. W ten sposób powstało najwęższe ze wszystkich pięciu skrzydeł wazowskiego, a także i dzisiejszego Zamku¹²¹. Najwęższe dlatego, że zbudowano je w liniach wyznaczonych ścianami najstarszego, XIV-wiecznego, murawanego domu książęcego - Kamienicy Królewskiej. (Zob. il. 11).

Systematyczna analiza źródeł do dziejów Zamku przeprowadzona pod kątem obecności w nich danych o jednym z najmniej rozpoznanych obiektów średniowiecznego i wczesnonowożytnego Zamku, skonfrontowana z przekazami dotyczącymi podobnych obiektów na Mazowszu, przyniosła wymierny efekt. Obok prób wyjaśnienia zagadki miejsca posadowienia bramy Żuraw, postawienia kilku pytań badawczych i hipotez najważniejsze jest graniczące z pewnością uprawdopodobnienie istnienia i funkcjonowania przez przeszło 200 lat najstarszego warszawskiego murawanego budynku rezydencyjnego władców Mazowsza, a potem królów polskich. Bezpośredniego potwierdzenia - dowodu na jego istnienie - nie znaleziono, ale też trudno było się spodziewać, że materiał historyczny odpowie wprost na współcześnie zadane pytanie badawcze. Uniemożliwia to nie tylko jego szczupłość, lecz także odmienność pojęciowa i terminologiczna, wynikająca ze specyficznych funkcji przekazu i znacznie zmienionych realiów historycznych.

Przeprowadzone analizy poszczególnych zapisów i przedstawień, składające się na swego rodzaju „proces poszlakowy”, maksymalnie uprawdopodobniły jednak (by nie powiedzieć: dowiodły)

słuszność poglądu wypowiedzianego 38 lat temu przez Antoniego Kašinowskiego i potwierdzonego w swej istocie przez Aleksandra Gieysztorą: po 1379 r. książę Janusz I wzniósł przy murze południowym, na zewnątrz wału grodu warszawskiego, w miejscu późniejszego skrzydła południowego pałacu Wazów, murawany budynek rezydencyjny znacznych jak na ówczesne warunki rozmiarów. Obiekt typologicznie - dzięki analizie porównawczej - można określić jako wczesny mazowiecki dom duży-kamienicę (*domus magna, domus maior, domus magna murata, lapidea*): prostokątny w rzucie, najprawdopodobniej trójdzielny i jednotraktowy, dwukondygnacyjny (niepodpiwniczony), z dwoma szczytami i dwuspadowym dachem, wykonany z cegły z drewnianymi stropami, na fundamencie z kamienia narzutowego i z dachem krytym dachówką. Do czasu wzniesienia znacznie większego Domu Wielkiego (przypuszczalnie do ok. 1410) pełnił funkcje rezydencjalne (publiczne i prywatne) w okresach pobytów księcia Janusza w Warszawie. Po tej dacie, w dalszym ciągu użytkowany przez władców, pełnił rolę rezydencji zastępczej (być może przeznaczonej dla ważnych gości lub członków rodziny panującej). Jego mury (zewnętrzne, może ich część) po podbiciu fundamentów wykorzystane zostały przy budowie zachodniej części południowego skrzydła pięcioboku wazowskiego.

Na powstaniu obiektu, a szczególnie na zaskakującej innowacyjnością jego lokalizacji (wytyczającej, podobnie jak późniejsze Dom Wielki i Nowy Dom Królewski, narys pięcioboku wazowskiego) zaważyła niezauważona w znanych źródłach katastrofa naturalna (podmycie i osunięcie się części terenu zamkowego do Wisły), która zniszczyła znaczną część umocnień, także tych najnowszych, muraowanych, oraz zabudowań warszawskiego grodu. Prawdopodobnie jest, że stało się to na krótko przed 1379 r. i zmusiło do radykalnego odsunięcia zabudowy od kra-

wędzi skarpy. Decyzja o budowie południowo-wschodniego odcinka murów miejskich i nowej rezydencji na zewnątrz zachowanych obwarowań grodowych miała dalekosiężne następstwa. Doprowadziła do przekonfigurowania całego obszaru grodowo-zamkowego i zmiany jego charakteru. Inwestycja *extra vallum* oznaczała odejście od koncepcji rezydencji o funkcji militarnej (grodu-zamku) na rzecz siedziby wprawdzie wkomponowanej w system obronny miasta, ale pozbawionej znaczącej w systemie, samodzielnej funkcji. Gród-zamek przekształcił się po rozebraniu zachodniego wału i zasypaniu fosy w typowy dla dzielnicy, choć przewyższający inne wielkością, przymiejski dwór-kurię¹²². Jego nowy, zbliżony do miasta obszar wyznaczyło drewniane

ogrodzenie. Był to wstęp do uformowania się - po zbudowaniu Dworu Wielkiego - przestrzeni głównego dziedzińca Zamku; początkowo otwartego, z czasem stopniowo zamykanego przez Jagiellonów i Wazów trwałą zabudową.

Budynek południowy - Kamienica Królewska - trochę niespodziewanie dla samego autora okazał się kluczem trudnej do wyjaśnienia logiki przekształceń wczesnej zabudowy warszawskiego Zamku. Do zamknięcia rozważań taką konkluzją brakuje potwierdzenia istotnego elementu zaproponowanej sekwencji zdarzeń - źródłowego udokumentowania hipotetycznej datacji: zniszczenia w wyniku katastrofy naturalnej pierwotnego obszaru grodu warszawskiego przed rokiem 1379¹²³.

PRZYPISY

¹ A. Kąsinowski, *Warszawa - Zamek Królewski. Zespół piwnic gotyckich skrzydła wschodniego. Badania architektoniczne*, Szczecin 1960, maszynopis, Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie; *idem*, *Warszawa - Zamek Królewski. Badania architektoniczne środkowej części skrzydła wschodniego wraz z podsumowaniem badań architektonicznych z lat 1961-62*, Szczecin 1962, maszynopis, Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie; *idem*, *Badania architektoniczne piwnic Zamku Królewskiego w Warszawie 1971 rok [skrzydła: południowe, zachodnie, północne, skrzydło z ryzalitami]*, cz. I-IV, Szczecin 1971, maszynopis, Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie.

² J. Widawski, *Początki i rozwój murowanych obwarowań Warszawy przed epoką broni palnej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XV, 1970, z. 3, s. 248; A. Gieysztor, *Zagadnienia historyczne Zamku piastowskiego*, w: *Siedem wieków Zamku Królewskiego*. Materiały z sesji Komisji Naukowej przy Obywatelskim Komitecie Odbudowy Zamku Królewskiego w Warszawie, która odbyła się w dniach 16-17 lutego 1972 r. w Muzeum Historycznym m.st. Warszawy, Warszawa 1972, s. 18-19; J. Lileyko, *Zamek Królewski w Warszawie*, Warszawa 1980, s. 21: „Śladów muru między Bramą Krakowską a Wieżą Grodzką nie odnaleziono w terenie”.

³ A. Kąsinowski, *Sprawozdanie z badań architektonicznych Zamku Królewskiego w War-*

szawie przeprowadzonych w okresie od czerwca do listopada 1971 r., w: *Siedem wieków...*, s. 33-40; zob. też: przypis 1.

⁴ Gieysztor, *op.cit.*, s. 18; Taką interpretację przyjęli też: A. Rudkowski, *Zamek Piastów i Jagiellonów w Warszawie*, Warszawa 1985, s. 13, oraz *Katalog Zabytków Sztuki, Miasto Warszawa*, część 1. *Stare Miasto*, red. J.Z. Łoziński i A. Rottermund, *Tekst*, Warszawa 1993 (dalej: *Katalog*), s. 125, 127; zob. też: *Źródła do dziejów Zamku Warszawskiego w latach 1313-1549*, wyd. A. Wolff, „Rocznik Warszawski”, t. XV (dalej: *Źródła*), s. 17-19, 42, 43; I. Gieysztorowa, *Z dziejów podzamcza warszawskiego w XVI wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, XIX, nr 3, 1971, s. 326-349. Zob. też: przypis 5, *op.cit.*, s. 67.

⁵ „Studia Warszawskie”, t. XX, Warszawa XVI-XVIIw., z. 1, Warszawa 1974, s. 65-107.

⁶ Edycje przywołanych tekstów zob: *Źródła*, s. 59-65, 76-78; M. Hałówna, J. Senkowski, *Materiały do budowy zamku warszawskiego. Rachunki budowy 1569-1572*, w: *Z dziejów Odrodzenia w Polsce*, „Teki Archiwalne”, nr 2, Warszawa 1954 (dalej: *Materiały*), s. 192-400; Kąsinowski, *Prace budowlane...*, s. 68-69, 70-72, 84-85.

⁷ *Restytucja Zamku Królewskiego w Warszawie*, red. T. Polak, Warszawa 2001, s. 56-75.

⁸ *Ibidem*, s. 64.

⁹ W kolejności powstania: M. W r e d e, *Zamek Królewski w świetle rachunków remontów bieżących Marcina Fałęckiego z lat 1567-1569*,

w: *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gięsztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, Warszawa 1991, s. 723-736; M. Wrede, *Wnętrze i wyposażenie Zamku Królewskiego w Warszawie w przededniu przebudowy jagiellońskiej (1567-1569)*, „Kronika Zamkowa”, 1(15), 1988, s. 3-19; *Rejestr wydatków i prac przeprowadzonych na Zamku Królewskim w latach 1567-1569, zaczerpnięte z księgi rachunkowej Marcina Fałęckiego*, wyd. A. Derelkowski i M. Wrede, „Rocznik Warszawski”, t. XXII, 1992, s. 187-224. Oryginał rachunków: Archiwum Główne Akt Dawnych, ASK, Oddział I, Rachunki Królewskie nr 217, k. 16-21, 58-70v, 124-129v.

¹⁰ Wrede, *Zamek Królewski w świetle rachunków...*, s. 726; *idem*, *Wnętrze i wyposażenie Zamku Królewskiego...*, s. 5, 7-8.

¹¹ *Idem*, „Dystrybutapieniędzy zproventów folwarków warszawskich” i inne wydatki na Zamek Królewski w latach 1576-1586, „Kronika Zamkowa”, nr 2(22), 1990/91, s. 3-18.

¹² *Warszawa w latach 1579-1582 w zapiskach gdańszczanina Martina Grunewega*, wstęp i oprac. edytorskie A. Bues, tłum. E. Borg, „Rocznik Warszawski”, t. XXXV, 2007, s. 158-159.

¹³ O podbiciu fundamentów i „zaadaptowaniu domu książęcego”: Kašinowski, *Prace budowlane...*, s. 95. O źródłach do przebudowy wazowskiej Zamku zob.: *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1: AGAD, Warszawa 1957, s. 78, 117-118; W. Tomkiewicz, *Budowa Zamku Królewskiego w Warszawie za panowania Zygmunta III*, „Rocznik Warszawski”, t. 2, 1961, s. 5-34; M. Wrede, *Chronologia budowy Nowego Domu Królewskiego*, „Kronika Zamkowa” nr 1(23), s. 78. Zob. też przypis 114.

¹⁴ Por.: przypis 4, *Źródła*.

¹⁵ Pierwsze wyniki odkryć archeologicznych przedstawiono na sesji naukowej w Zamku Królewskim 22 listopada 2005 r.; podsumowanie pierwszych wyników badań opublikowane zostało w „Kronice Zamkowej”, nr 1-2/53-54/2007. Dla omawianej problematyki szczególnie ważne: J. Garus, *Gród i Zamek książąt mazowieckich w Warszawie. Nowe źródła archeologiczne i nowe spojrzenie*, s. 7-37; M. Sekuła, *Relikty umocnień obronnych warszawskiej siedziby książęcej, odkryte na dziedzińcu pałacu Pod Blachą*, s. 91-115; R. Mroczek, *Późnośredniowieczne zabytki ruchome z badań na dziedzińcu głównym pałacu Pod Blachą*, s. 39-90; E. Suchodolska, *Źródła pisane do dziejów Zamku książąt mazowieckich w Warszawie*, s. 187-210.

¹⁶ Okoliczności powstania, istotną treść i interpretację dokumentu ostatnio przedstawiła Suchodolska, *op.cit.*, s. 194-197.

¹⁷ *Ibidem*, s. 195, wskazuje na lata panowania księcia Siemowita III (1356-1371) jako okres

możliwych inwestycji; podobnie: Garus, *op.cit.*, s. 25; Sekuła, *op.cit.*, s. 108.

¹⁸ Garus, *op.cit.*, s. 30; Sekuła, *op.cit.*, s. 110.

¹⁹ Garus, *op.cit.*, s. 26-27, 30; Sekuła, *op.cit.*, s. 108, 110, wskazuje na związek i następstwo w czasie faktów osunięcia skarpy z murem oraz budowy Domu Wielkiego, oznaczającej w istocie wycofanie inwestycji budowlanych z zagrożonego terenu krawędzi skarpy nadwiślańskiej i zdecydowane przesunięcie ich w kierunku zachodnim.

²⁰ Suchodolska, *op.cit.*, s. 197-198.

²¹ *Consignado aedificiorum ex mandato Sacrae et Serenissimae Maiestatis Regiae in castris ac curiis Ducatus Masoviae per capitaneos ad rationem proventum cuiuslibet capitaneatus annis superioribus <noviter et antiquum>*, per Referendum Dominum Vargawsky archidiacorum lancieniensis, canonicum wladislaviensis et Maiestatis suae secretarium, revisorum. Februarii 15, seufferia sexta ante Dominicam Septuagesimae, Anno Domini 1549facta. AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział XLVI, nr 139, k. 476-535. Tekst z połowy XVI w. uznano za pomocny w analizie tekstów XV-wiecznych z racji tradycjonalizmu stosowanej terminologii i jedności terytorialnej miejsc będących przedmiotem opisu.

²² *Źródła*, nr 9; AGAD, Dok. Perg. 1510.

²³ Kolejne znaczenie to: dwór rozumiany jako zorganizowane otoczenie władcy - grupa ludzi. W *Kronice...* Galla Anonima rezydencja księcia Bolesława Śmiałego na Wawelu określona została jako *palatium in curia*. Kontekst, w jakim określenie to występuje (...) *quandam die Largus Boleslaus ante palatium in curia residebat (...)*, spowodował, że fragment ten przetłumaczono: „ (...) tego dnia siedział Bolesław Śmiały przed pałacem w otoczeniu swego dworu (...)”. Tekst łac.: *Monumenta Poloniae Historica*, t. I, wyd. A. Bielowski, Lwów 1864, s. 421; tekst pol.: Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, przeł. R. Grodecki, wstępem i przypisami opatrzył M. Plezia, wyd. 3, Ossolineum 1968, s. 55.

²⁴ *Źródła*, nr 64.

²⁵ *Źródła*, nr 11.

²⁶ Zob. też: I. Galicka, *Kuria książęca na Mazowszu*, w: *Podług nieba i zwyczaju polskiego. Studia z historii architektury, sztuki i kultury ofiarowane Adamowi Miłobędzkiemu*, Warszawa 1988, s. 136-139; R.M. Kunkel, *Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa 2006, s. 128-130.

²⁷ Tak w świetle ilustracji 1549 r. było np. w Zakrocymiu, gdzie znajdowały się dwa stare „domy duże” (zapewne drewniane), „nowa kamienica”, „dom” i „domeczek” (*domuncula*). *Consignacio aedificiorum...*, k. 492v-493v. W Warszawie, Czersku, Piasecznie, Błoniu, Wyszogrodzie, Zakrocymiu i Ciechanowie znajdowały się po dwa „domy duże” lub „kamienice”; *ibidem*, k. 480b-481v, 483 i v, 486v, 487v-488v, 489v-491, 502-503. W Łomży prócz

„domu dużego” był jeszcze „dom nieduży” i dwa inne „domy”; *ibidem*, k. 516-517.

²⁸ Suchodolska, *op.cit.*, s. 197, 201. Zapiska z 1517 r. potwierdza, że termin *palatium* używano także w odniesieniu do Domu Wielkiego (zob.: przypis 24). Każę to ponownie się zastanowić, czy w dokumencie z 1409 r. datowanym *in palatio nostro ducali* nie chodzi już o nową rezydencję - Dom Wielki?

²⁹ Źródła, nr 17.

³⁰ Por.: przypis 18.

³¹ Zob.: Źródła, *passim*; XV-wieczne źródła stosują określenie *curia ducalis*; w rachunkach remontów 1526-1531 występuje tylko termin *curia*, w lustracji 1549 r. terminem *castrum* określa się obiekty w Czersku, Warszawie, Ciechanowie, Liwie, Wyszogrodzie - reszta to kurie i folwarki. Rachunki remontów z lat 1567-1569 używają konsekwentnie terminu *curia Warshovien-sis*, rachunki przebudowy z lat 1569-1571 stosują oba terminy: dwór i zamek; o dworze w wyraźnej opozycji do zamku (brak murów i baszt) mówi relacja Grunewega z 1579 r. - zob. niżej; A. Gieysztor, *Zamek Piastów i Jagiellonów*, w: *Zamek Królewski w Warszawie. Architektura, ludzie, historia*, wyd. 2. Warszawa 1973, s. 31; *idem*, *Mazowiecka stołeczność Warszawy księżęcej*, „Rocznik Warszawski”, t. XXIII, s. 170. Galicka, *op.cit.*, s. 136-139; *Katalog*, s. 126; Kunkel, *op.cit.*, s. 128-130.

³² Zob.: T. Zagrodzki, *Zamek w Czersku w świetle badań architektonicznych*, w: *Podług nieba i zwyczaju polskiego...*, s. 128-135.

³³ Na odcinku warszawskim nurt Wisły rozdzielony był znaczących rozmiarów wyspą (dzisiejsza Saska Kępa). Wschodnie ramię rzeki (w średniowieczu zapewne główne, nad którym powstała przeprawa Kamion - dzisiejszy Kamionek) miało ujście na wysokości dzisiejszego Portu Praskiego. Niemal naprzeciw wylotu wąwozu Kamionki i cypla zamkowego koryto Wisły zmieniało kierunek na bardziej północny, a nurt podmywał zachodni brzeg - skarpe zamkową. *Atlas Historyczny Polski, Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, Warszawa 1973.

³⁴ Wieża Wielka (Grodzka) jak większość tego typu budowli mogła także pełnić funkcje mieszkalne (zwłaszcza górne piętra, zniszczone przez katastrofę). Jej usytuowanie i konstrukcja przesądzają o funkcjach obserwacyjno-strażniczych i obronnych jako głównych. Zob.: Gieysztor, *Zamek Piastów i Jagiellonów...*, s. 23; Kunkel, *op.cit.*, s. 112.

³⁵ Zob.: *Dzieje Mazowsza do roku 1526*, red. A. Gieysztor i H. Samsonowicz, rozdział XI i XII, s. 249-325; A. Wolff, *Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370-1526*, Warszawa 1962; M. Wilska, *Objazdy księcia Janusza Starszego: struktura władzy i środowisko dworskie na Mazowszu, w: Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. 2, red. S.K. Kuczyński,

Warszawa 1982, s. 160-187; I. Galicka, *Problematyka badań średniowiecznych zamków na Mazowszu*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. XXV, 1963, nr 2, s. 115; Kunkel, *op.cit.*, s. 118, 128.

³⁶ Wg lustracji z 1549 r. na ogólną liczbę 86 ośrodków gospodarczych w 28 znajdowały się domy wielkie lub kamienice - tj. we wszystkich z 5 wymienionych zamków, w 15 z 21 wymienionych dworów, w 9 folwarkach z wymienionych 59. Zob. też: Galicka, *Kuria księżęca...*, s. 137-139; Kunkel, *op.cit.*, s. 118 i nn.

³⁷ Szerzej o tych zagadnieniach zob.: Kunkel, *op.cit.*, s. 112-134.

³⁸ Powstanie związku rezydencja-ogród pozwala na pełniejsze odczytanie znanych zapisów źródłowych zgodnie z odwróconą zależnością: tam, gdzie ogród, tam także rezydencja. Teren ogrodów książęcych znajdował się w zagłębieniu wąwozu Kamionki, na odcinku między Wieżą ks. Janusza (narożnik zamku wazowskiego) a Wieżą Grodzką. Ich najatrakcyjniejszy zachodni odcinek ulokowany był bezpośrednio pod nową rezydencją, między domem południowym i Wieżą ks. Janusza od północy i kościołem Bernardynów od południa. Zob.: Źródła, nr 12, 17, 39, 44, 50, 51, 69, 71, 72; Gieysztorowa, *op.cit.*, s. 335, plan; Sucho-dolska, *op.cit.*, s. 201-203.

³⁹ Zniszczenie nieznanego odcinka muru wschodniego i fatalny stan pozostałej jego części sygnalizowali lustratorzy królewscy mazowieckich. W 1549 r. ks. Wargawski zapisał: *lbidem* [tj. między małą bramą a kuchnią zamkową - przyp. M.W.] *a fluvio Istula muri suppoditatio facta ex fundamento erecti duabus suppodicionibus, que vocatur fyljari...*, Źródła, nr 93, s. 77. Kolejni lustratorzy w roku 1564 zapisali: „Pokazali nam mury upadłe od rzeki, które jeśli nie będą opatrzone, upaść muszą, jakoż już część upadła. Którego muru złego jest wzduż na staje i wieża też jedna jest bardzo pochylona, którą rozebrać muszą, trudno ją bowiem inaczej ratować (...)” [może chodzi o wieżę kanoniczą? - przyp. M.W.]; F.M. Sobieszczański, *Rys historyczno-statystyczny miasta Warszawy od najdawniejszych czasów aż do 1874 roku*, oprac. K. Zawadzki, Warszawa 1974, s. 33. Do zniszczonego muru wschodniego można też odnieść notatkę z rachunków przebudowy Zamku z 1570 r. zatytułowaną „Kamienie na fundamenta”, która brzmi: „kamiem z starego muru była część niemała, przykupując go, wyszło na kamienie chłopotom (...)”, *Materiały*, s. 272.

⁴⁰ Zasadniczy wpływ katastrofy na lokalny układ terenu i kształt późniejszej zabudowy zamkowej podkreśla też Sekuła, *op.cit.*, s. 103.

⁴¹ Zob.: wyżej, s. 8.

⁴² P.M. Gardkiewicz, *Nieznanne i zapoznane fragmenty Zamku Królewskiego w Warszawie odkryte w 1969 roku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 15, 1970, z. 3, s. 253-271.

⁴³ Sekuła *op.cit.*, s. 113; Gardkiewicz, *op.cit.*, s. 257.

⁴⁴ Zwraca uwagę kąt, pod którym skarpe wyprowadzono z narożnika. Jest on nieprostopadły do przeciwprostokątnej ścian narożnych budynku, czego zwykle starano się trzymać. Jej oś odchyła się w kierunku linii ściany północnej (szczytowej) Domu Wielkiego. Wydaje się, że została skrzyta po to, by biegła prostopadle do linii nachylenia skarpy wschodniej i najskuteczniej przeciwdziałała zagrożeniu osunięcia się budynku. Gdyby przyjąć, że stanowiła wsparcie starszego muru wschodniego, to biorąc pod uwagę jego prawdopodobny przebieg na południe do odkrytego anulu 20-30 m na wschód od Wieży Grodzkiej, zachowana ostroga byłaby mniej więcej prostopadła do jego linii. Jak na oskarpowanie podpierające jedynie kurtyne muru jest zbyt długa. Wydaje się więc, że skarpa w zachowanym kształcie powstała wraz ze ścianami większego obiektu - Domu Wielkiego.

⁴⁵ K. Sroczyńska, J. Jaworska, *Widoki Zamku Królewskiego w Warszawie*, Warszawa 1985, s. 42, 43.

⁴⁶ K. Meyza, *Badania archeologiczne na placu Zamkowym w latach 1977-1983*, „Almanach Muzealny”, t. IV, 2003, s. 111: budowa Domu Wielkiego spowodowała zasypanie fosy.

⁴⁷ *Rejestry wydatków i prac...*, s. 196, 199, 200, 201, 216, 217.

⁴⁸ Być może tutaj znajdowała się Mała Brama (*porta parva*) wspomniana w lustracji Wargawskiego, oddzielająca Dwór Mniejszy od Dworu Wielkiego. Zob.: Kąsinowski, *Prace budowlane...*, s. 70-72.

⁴⁹ Świechowska, *op.cit.*, s. 44; Gieys z torowa, *op.cit.*, s. 334; Wre de, *Zamek Królewski w świetle rachunków...*, s. 726-727; *Rejestry wydatków i prac...*, *passim*. Zwracają uwagę analogie wawelskie układu z wysuniętym przed mur budynkiem sądowym. Na południe od bramy wjazdowej, na zewnątrz linii muru zamku górnego, znajduje się XIV-wieczny (lub wcześniejszy) budynek tzw. Grodu. Jak przyjmuje Adolf Szyszko-Bohusz, pełnił on pierwotnie funkcje sądowe. A. Szyszko-Bohusz, *Wawel Średniowieczny*, „Rocznik Krakowski”, t. XXIII, 1932, s. 28-29; *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. IV, *Miasto Kraków*, cz. I, *Wawel*, red. J. Szablowski, Warszawa 1965, s. 18, 20-21, 34.

⁵⁰ Na podstawie wielkości cegieł i ich układu w odnalezionym fragmencie muru południowo-wschodniego archeolodzy formułują hipotezę, że: „mury chroniące gród (Zamek książęcy w zarodku) od południowo-wschodniej i dochodzącej do bramy Szoraw wschodniej flanki powstały z inicjatywy Janusza I w latach 1374-1379”. Garus, *op.cit.*, s. 26. Podtrzymując hipotezę, że przyczyną budowy pierwszej rezydencji książęcej - domu południowego - było osunięcie się południowo-wschodniej części grodu do Wisły, wydarzenie to należałoby więc datować

po wzniesieniu murów (1374), ale przed dokumentem Janusza z 1379 r. Cała sekwencja wydarzeń miałyby więc trwać tylko kilka lat. Odchodząc od datacji odkopanego muru południowo-wschodniego, na podstawie wielkości cegieł i biorąc pod uwagę możliwości budowlane księcia Siemowita III (zob.: przypis 17), można skonstruować inny scenariusz. W trakcie odbudowy grodu po 1350 r. jako konstrukcje docelowe wzniesiono wieże (Wielką i Żuraw), tymczasowo połączono je wałem drewniano-ziemnym (zaskakująco mała wielkość izbic), względnie szybko też (w ciągu kilkunastu lat) zastąpiono je ceglany mi murami tworzącymi dwa ramiona trójkąta: południowo-wschodnie i wschodnie. Katastrofa wydarzyła się między ok. 1365 a 1379 r.

⁵¹ Widawski, *op.cit.*, s. 240; Kąsinowski, *Prace budowlane...*, s. 90; Suchodolska, *op.cit.*, s. 194-197.

⁵² Widawski, *op.cit.*, s. 246-249, tam też wcześniejsza literatura; Gieysztor, *Zamek Piastów i Jagiellonów...*, s. 25-28; Suchodolska, *op.cit.*, s. 197; Garus, *op.cit.*, s. 26.

⁵³ Podobna, być może jeszcze większa katastrofa wydarzyła się w Kamieńcu Mazowieckim (Kamieńczyku). Książęca i królewska kuria została po 1549 r. całkowicie zniszczona, najprawdopodobniej w wyniku katastrofalnego wylewu Bugu. Nastąpiło to mimo wzniesienia analogicznych do warszawskich umocnień przeciwpowodziowych (*obstaculum avuae alias thama*). Zob.: Galicka, *Problematyka badań...*, s. 112; *Consignacio aedificiorum...*, k. 477v, 520v. Zmiany konfiguracji terenu w wyniku powodzi były (jak się wydaje) zjawiskiem dość częstym i trwałym. Z terenu Mazowsza kolejnym przykładem jest Czersk, gdzie koryto Wisły przesunęło się ok. 300 m na wschód, pozbawiając zamek części pierwotnych walorów obronnych. Podobnie było z Dunajcem w okolicach Wojnicza (przełom XIV i XV w.) i zapewne w wielu innych miejscach.

⁵⁴ Mógł to być drewniany dom wielki, tj. pierwotny budynek rezydencyjno-mieszkalny. W rachunkach remontów biejących Zamku z lat 1526-1531 znajduje się zapiska o zaplacie *a tectura antique domicule circa valvas*. Być może dotyczy ona dawnej zabudowy grodowej przy bramie Żuraw, która przetrwała katastrofę. *Źródła*, nr 77, s. 62.

⁵⁵ Konstrukcja budynków przymurnych wykorzystywała kurtyne muru jako jedną ze ścian. To oszczędnościowe rozwiązanie przenosiło problem niestabilności muru obronnego, ustawionego zazwyczaj na krawędzi pochyłości, na całość budynku. Ruina kurtyny pociągała za sobą ruinę obiektu. Zagrożenie to w związku z płytkim posadowieniem i względnie małą grubością warszawskich murów mogło dotyczyć także zabudowy zamkowej na odcinku na północ od Domu Wielkiego (przy murze wschodnim) oraz na zachód od Wieży Grodzkiej (przy murze

południowym) - także więc interesujące nas budynki południowego. Stwierdzone przez A. Kąsinowskiego podbijanie fundamentów skrzydła południowego w trakcie wazowskiej rozbudowy Zamku w miejscu pierwotnego posadowienia budynku i muru południowego może być śladem tego problemu. Słabość konstrukcji mogła też być powodem częściowej rozbiorczy budynku (ściana wschodnia - kurtyna) w trakcie rozbudowy Zamku przez Zygmunta III. Zob.: przypis 39 oraz M. Wr e d e, *Nieznanym rysunek budynku zamkowego z drugiej połowy XVI wieku. Próba interpretacji*, „Kronika Zamkowa”, nr 1/39/2000, s. 20-38

⁵⁶ Gieysztor, *Zamek Piastów i Jagiellonów...*, s. 31; Kunkel, *op.cit.*, s. 118, pisze o wzniesieniu Domu Wielkiego „w początku XV w.”.

⁵⁷ Kazimierz Skórewicz główny powód przeniesienia przez księcia Janusza I rezydencji z Czerska do Warszawy upatrywał w zmianach krajobrazu: odejściu głównego koryta Wisły spod murów zamku czerskiego i obniżenia jego znaczenia militarnego. Niezależnie od słuszności tych kalkulacji sam fakt zmiany koryta Wisły w okolicy Czerska jest bezsporny. Można postawić pytanie: Czy to nie ten sam kataklizm (fala powodziowa na Wiśle) spowodował odejście koryta Wisły na wschód w okolicach Czerska i Góry (Kalwarii) oraz znaczne podmycie skarpy warszawskiej i ruiny obwarowań grodu-zamku na krótko przed 1379 r.? K. Skórewicz, *Zamek Królewski w Warszawie*, Kraków 1924, s. 10-11.

⁵⁸ Zwracają uwagę wspomniane już okna na dwóch kondygnacjach wschodniej fasady oraz potrzeba konstrukcyjnego oparcia narożnika południowo-wschodniego budynku o „monolit” Wieży Grodzkiej obniżonej do wysokości budynku. Także pogłębienie fundamentów jego północnej części (piwnica książęca) i umocnienie narożnika północno-wschodniego masywną ostrogą.

⁵⁹ *Consignacio aedificiorum...*, m.in. domy duże w: Piasecznie, k. 485; Błoniu, k. 488; Wyszogrodzie, k. 490v-491; Zakrocymiu, k. 492v-493v; Ożarowie, k. 495; Ciechanowie, k. 502, i wiele innych; Galicka, *Problematyka badań...*, s. 111, 113-115; *eadem*, *Kuria książęca...*, s. 137, 139; Kunkel, *op.cit.*, s. 118. Rozpoznane prawidłowości rozwojowe mazowieckiej architektury obronnej i dworskiej każą negatywnie zweryfikować poglądy starszej literatury o narastaniu architektury Domu Wielkiego, pierwotnym oddaleniu od Wieży Grodzkiej i dwudzielnym podziale przyziemia. Zob.: *Katalog zabytków...*, s. 126; J. Lileyko, *Dawna Izba Poselska na Zamku Królewskim w Warszawie. (Próba odtworzenia dawnego kształtu architektonicznego)*, „Kronika Warszawy”, 1974, nr 4, s. 25-45.

⁶⁰ Zob.: przypis 24.

⁶¹ A. Miłobędzki, *Tradycje średniowieczne w polskiej rezydencji nowożytnej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XXIV, 1979, z. 4, s. 339-342, cytat s. 342.

⁶² Wydaje się, że podjęto je po katastrofie, być może w związku z budową Domu Wielkiego lub wcześniej. Wiadomo, że w 1517 r. przeprowadzono przebudowę istniejących tam. W 1540 r. wzniesiono znacznych rozmiarów konstrukcję drewniano-kamienną (tama-ostrogą wchodząca kilkadziesiąt metrów w nurt Wisły nieco na południe od wylotu wąwozu Kamionki i palowanie brzegu podnóża skarpy do wysokości ogrodów Dworu Mniejszego). Kamienie z tamy wykorzystywano przy przebudowie jagiellońskiej Zamku w latach 1569-1571. Czy tama była już wtedy niepotrzebna? Czy nurt Wisły odsunął się od skarpy? Na widokach Warszawy z 2. poł. XVI w. trójkątne palowanie stojące w nurcie Wisły (pierwotna tama) nie jest już wypełnione kamieniami. Zob.: *Źródła*, nr 65; *Consignacio aedificiorum...*, k. 447v; *Materiały*, s. 361; Sroczyńska, Jaworska, *op.cit.*, s. 42-43.

⁶³ Na lata 1407-1410 budowę Domu Wielkiego datuje L. Kaizer, *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2002, s. 527. W kontekście datacji budowy Domu Wielkiego zwraca uwagę dokument Janusza I z 1413 r., potwierdzający nadanie prawa chełmskiego dla Warszawy. Podobnie jak w dokumencie z 1379 r. jest w nim mowa o obowiązkach mieszczan względem murów miejskich na odcinku: od Wieży Grodzkiej, wokół miasta, aż do strumyka przy kościele św. Jana. Książę znowu nie wymienia w dokumencie odcinka południowo-wschodniego, tj. zamkowego, obwarowań, między Wieżą Grodzką a bramą Żuraw i wieżą kanoniczą obejmującego oba dwory: Wielki i Mniejszy. Czy dlatego że wzniesione pozostawały w gestii księcia, czy też dlatego że nie zostały zbudowane? Odcinka muru między Wieżą Grodzką a bramą Żuraw (w przybliżeniu) nie było na pewno. Zamiast niego postawiono Dom Wielki. Czy już przed 1413 r.? *Źródła*, nr 10; Suchodolska, *op.cit.*, s. 197, 201, 203.

⁶⁴ *Źródła*, nr 38, 53; Budynek musiał być wykorzystywany podczas kilkudniowej wizyty króla Władysława Jagiełły w Warszawie między 11 a 20 kwietnia 1426 r. Dwory gościa - królewskiego suzerena - oraz gospodarza - książęcego lennika - musiały mieć osobne siedziby. Nie wiemy, czy książę Janusz ceremonialnie ustąpił gościowi swej siedziby - Domu Wielkiego - i czy król Władysław tego wymagał i przyjął. Dwór Mniejszy według wszelkiego prawdopodobieństwa zajmowała żona Janusza I, księżna Danuta Anna Kiejstutowna. Dla królewskiego gościa pozostawała więc stara rezydencja - budynek południowy. Trudno wykluczyć, że ten właśnie wyjątkowy fakt obecności w nim króla stał się dodatkowym powodem zmiany nazwy z *domus ducalis* na *domus regalis* i przyłgnięcia z czasem do budynku nazwy *lapidea regia* (rachunki 1567-1569), korespondującej w pewien sposób z tradycją istnienia w mieście „kamienicy książęcej” (zob.: przypis 75); A. Gąsiorowski, *Itinerarium*

króla Władysława Jagiełły 1386-1434, Warszawa 1972, s. 83; J. Długosz, *Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, Księga XI (1413-1430), Warszawa 1985, s. 227-228.

⁶⁵ A. Miłobędzki, *Tradycje średniowiecza w polskiej rezydencji nowożytnej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XXIV, 1979, z. 4, s. 342.

⁶⁶ *Źródła*, nr 34, 38.

⁶⁷ Świe chowska, *op.cit.*, s. 41-44.

⁶⁸ Kąsinowski, *Prace budowlane...*, s. 67.

⁶⁹ Zapewne wzdłuż jej wschodniej granicy bie- go ogrodzenie Dworu Wielkiego. Gieysz to- rowa, *op.cit.*, s. 326-330; zob. też: *Źródła*, nr 12, 13, 21, 26, 35, 37, 43, 48, 58, 62, 66.

⁷⁰ *Źródła*, nr 39.

⁷¹ Z podobną sytuacją spotykamy się w doku- mencie z 1525 r. (*Źródła*, nr 72), w której *curia ducalis et turris fracta* są punktami orientacyjnymi określającymi położenie działki *extra muros Warschouiensis iuxta ortum ipsius* [Nicolai Kazub - przyp. M.W.].

⁷² AGAD, Metryka Koronna, ks. 41, k. 121, cyt. za: K. Jasiński, *Okoliczności śmierci ostatnich książąt mazowieckich*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, nowa seria, t. III (XIV), 1997, s. 50.

⁷³ Zwróciła na to uwagę Suchodolska, *op.cit.*, s. 200.

⁷⁴ AGAD, MK, nr 32, k. 226; M. Wre d e, *Mansio- naria, kamienica Kościeliskich. Zarys historii*, „Rocznik Warszawski” t. XXIV, 1994, s. 8; AGAD, Metryka Koronna, ks. 41, k. 1a; Jasiński, *op.cit.*, s. 45.

⁷⁵ Jasiński (*op.cit.*, s. 50) termin *domus* użyty w zapisie Metryki Koronnej interpretuje jako „książęca kamienica”, co samo w sobie jest poprawne, ale bez komentarza sugeruje rozumienie jej jako „kamienicy książęcej na Starym Mieście”. Tak przyjmuje Suchodolska (*op.cit.*, s. 207) i podnosi, „że termin *domus* używano też na określenie innych budynków w dworze książęcym niż *Curia Maior*” (*op.cit.*, s. 207, przypis 76). Problem „kamienicy Książąt Mazowieckich”, pod którą to nazwą rozumiano kamienicę rynekową nr 31 (hip. 48 - obecnie siedziba IH PAN), która miała być też jedną z siedzib wójta warszawskiego, został ostatecznie zweryfikowany negatywnie jako fakt jedynie historiograficzny (zob. M. Baruch, J. Wojciechowski, *Kamienica Książąt Mazowieckich*, Warszawa 1928; J. W i d a w s k i, *Domy warszawskich wójtów*, w: *Podług nieba i zwyczaju polskiego...*, s. 120-127; J. Lileyko, *Kamienica wójtowska i ratusz Starego Miasta. Siedziby miejskich władz sądowych Warszawy wXIV-XVIIwieku*, „Rocznik Warszawski”, t. XXXVI, 2008, s. 99-114; inaczej: Kunkel, *op.cit.*, s. 104.

⁷⁶ *Źródła*, nr 77.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 62.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 62, 63.

⁷⁹ Zob. wyżej, s. 8-9, przypis 23, oraz: *Consignacio aedificiorum...*, k. 481v - Nur (*domus*):

palacium ante stuba; k. 482 - Słupno (*domuncula*): *caminata parva et palatio in ingresso*; k. 483 - Czersk (*domus*): *palatio ante stubam, camera ex palatio*; k. 485v - Bądków (*domus magna*): *palatio inter stubam et caminatam*; k. 485v- Pia- seczno (*domus magna*): *palacium inter stubam et caminatam*; k. 488 - Błonie (*domus magna*): *palacium inter stubam et caminatam*; k. 491v - Bolkowo (*domus parva*): *palacium ante stu- bam*, i dalsze.

⁸⁰ Wzajemne relacje między tymi zapisami pozwalają przypuścić, że mieszkaniem - siedzi- bą - starosty był nowy budynek drewniany (*domus lignea nova in curia*) wzniesiony przy remontowanej Wieży Grodzkiej (być może przy murze, na zachód od niej), posiadający sień (*palatium*) i izbę drewnianą (*stuba lignea*). Towarzyszyły mu budynki pomocnicze: piwni- ca, kuchnia i stajnia. Powstanie siedziby staro- cińskiej (czegoś w rodzaju dworu w dworze) łączącej funkcje mieszkalne i sądowo-admini- stracyjne (urząd i sąd grodzki) można postrze- gać jako przystosowanie zabudowy Dworu Wiel- kiego do potrzeb będących konsekwencją przy- łączenia Mazowsza do Korony.

⁸¹ *Źródła*, nr 77, s. 61. Olbrzymia większość zapisów rachunków dotyczy wnętrza Domu Wiel- kiego, remontowanej Wieży Grodzkiej oraz sie- dziby i budynków pomocniczych starosty. Naj- większe nakłady poniesiono jednak na remont dachów większości budynków obu dworów. Zapis potwierdza dbałość o urządzenie domu królewskiego, a więc jego używalność i stosun- kowo dobry stan. Priorytetem były jednak remonty niemal wszystkich dachów, podniesie- nie standardu wnętrza Domu Wielkiego oraz organizacja siedziby starosty i jego urzędu, łącze- nie z więziennym zapleczem. Rachunki wymaga- ją przeprowadzenia osobnej drobiazgowej anali- zy struktury rzeczowej i finansowej wydatków.

⁸² *Źródła*, nr 83.

⁸³ Zob.: przypis 69.

⁸⁴ Zob.: przypis 21; fragment dotyczący Zamku wydany w: *Źródła*, nr 93, s. 76-78.

⁸⁵ Skórewicz, *op.cit.*, s. 13-15; Kąsinow- s ki, *Prace budowlane...*, s. 69-72.

⁸⁶ Tak w: *Consignacio aedificiorum...*, k. 501v - Suchocin, k. 502 - Ciechanów, k. 524 - Liw, k. 491 - Wyszogród. Zob. też: T. Jakimowicz, *Dwór murywany w Polsce w wieku XVI (wieża, kamienica, kasztel)*, Warszawa 1979, szczególnie s. 115-133.

⁸⁷ *Rejestry wydatków i prac...*, zob.: przypis 9.

⁸⁸ Drugim odstępstwem od logiki układu rachunków jest zgrupowanie zapisów dotyczą- cych wydatków na „ogród koło stajni” (chodzi o ogród przy „obożni” na terenie dzisiejszego kampusu uniwersyteckiego). Zaznaczano też prace wykonane *pro adventu Regiae Maestatis* w 1568 r.

⁸⁹ Użytkownikiem domu nie był zapewne starosta warszawski Mikołaj Wolski, kasztelan

czerski, ani jego podstarości. W omawianych rachunkach (w zapiskach z roku 1568) pojawiają się osobne zapłaty za prace wykonane in domo magnifici domini czerski Regalis Maiestatis oraz ubi manebat vicecapitaneus (Rejestry wydatków i prac..., s. 203, 207). Z drugiej strony trudno wykluczyć, że w odrębnych rachunkach z dwu lat inaczej tylko nazwano („kamenica królewska”; „dom królewski pana czerskiego”) ten sam obiekt - budynek południowy.

⁹⁰ Zob.: przypis 6, *Materiały*.

⁹¹ Kąsinowski, *Prace budowlane...*, *passim*.

⁹² *Ibidem*, s. 84-85.

⁹³ *Ibidem*, s. 82-86, *Materiały*, s. 265, 350, 351, 354, 366, 371, 372, 373, 378.

⁹⁴ *Materiały*, s. 252, 256, 274, 299, 303, 314, 361, 369, 370, 377, 383.

⁹⁵ *Ibidem*, s. 313, 364.

⁹⁶ *Ibidem*, s. 307, 328, 370.

⁹⁷ *Ibidem*, s. 297, 311, 316, 370.

⁹⁸ Kąsinowski, *Prace budowlane...*, s. 85; *Materiały*, s. 316.

⁹⁹ M. Wred e, *Badania Kazimierza Skórewicza nad przebudową jagiellońską Zamku Królewskiego*, „Kronika Zamkowa” 2(20), 1989, s. 18-20; *idem*, *Chronologia budowy Nowego Domu Królewskiego*, „Kronika Zamkowa” 1(23), 1991, s. 70-79; Gieysztor, *Zamek Piastów i Jagiellonów...*, s. 27-28; Kąsinowski, *Prace budowlane...*, s. 71, 84.

¹⁰⁰ Kąsinowski, *Zamek Królewski a badania architektoniczne...*, s. 69.

¹⁰¹ Taka lokalizacja bramy Żuraw porządkuje przestrzeń zamkową, sytuując w jednej linii wszystkie architektoniczne elementy osi wjazdowej zamku jagiellońskiego: wylotu głównej ulicy miasta (Grodzkiej-Swiętojańskiej), nowej bramy w ogrodzeniu zamkowym przyległej (od południa) do szopy sądowej, starej bramy Żuraw i nowego, głównego wejścia do rezydencji - okrągłej „wieży wschodów kręconych”. Czy może to być wskazówką jej lokalizacji?

¹⁰² Ł. Kurdybacha, *Stanisław Fogelweder (1526-1603)*, w: PSB, t. VII, Kraków 1948-1958, s. 44-46.

¹⁰³ Por.: przypis 80.

¹⁰⁴ Gieysztorowa, *op.cit.*, s. 339-341.

¹⁰⁵ Zob.: przypis 69.

¹⁰⁶ W. Tomkiewicz, *Zagadnienia sporne z dziejów Zamku w Ilpołowie XVI i w XVII w.*, w: *Siedem wieków...*, s. 71-90, tu szczególnie s. 77-79. Tomkiewicz hipotetycznie zakładał, że skrzydło południowe „wzniesiono w takiej czy innej formie w latach 1569-1572”.

¹⁰⁷ Por.: przypis 12.

¹⁰⁸ *Warschau lieget an der lincken seite der Weyxel (an welcher auch Dantzic ist) auff einem hogen uwer. Sie ist ser wol und schön genawrt, doch klein in der meure, welche sie tzoiefach mitt schönen turmen befassett, außgenomen nach dem wasser, da schutzt sie das Schlos vom Mittage tzum Aufgange gekruemet,*

an welches sich darnach der statt hinderheuser stosen und sie verdecken. Das Schlos ist ohne mewr und turm, darume biliger ein Koninglicher Hoff den Schlos gerechentt. Es ist schlechtt gemewr, datzue nur eines bönes hoch, und schlepfen sich die gemecher eines hinder dem andern. Der Königinnen gemecher sein dem Ringe am negsten, von welchen sie auch ein höltzenen gang hatt über den kirchhoff auff ihre Capele in S. Johans Kirche. (...) Der Königinnen Gemecher aber sein nach der Statwertz nur mit einem schlechtem dielwerk vertzeuent, ohne das die helfte von der Statt heuser verdeckt ist. Nach diesem folgen strax durch einen höltzenen gank angehangen des Königes gemecher, unde ist ein schön grosses haus schlecht untter einem dache, wie ein grosser speicherr vom Augusto erbawt mitt schöne gewelbern unden, oben aber hatt es schöne grosse stueben. Dies haues unde die kirchen der Statt sein nur mitt dachsteinen gedekt, sonst stehtt Schlos unde Statt untter höltzenen schindeln, w: A. B u e s, Die Aufzeichnungen des Dominikaners Martin Gruneweg (1562-ca.1618): über seine Familie in Danzig, seine Handelsreisen in Osteuropa und sein Klosterleben in Polen, Wiesbaden 2008, bd. 2, s. 581-582.

¹⁰⁹ Widawski, *Początki i rozwój...*, *passim*, zob. też przypis 16.

¹¹⁰ Dwie wizyty legata papieskiego Enrica kardynała Caetaniego w Warszawie 1596-1597. Według relacji spisanej przez mistrza ceremonii Giovanniego Paola Mucantego, wyd. J.W. Woś, tłum. W. Słowik, T. Kaźmierak, Warszawa 1996, s. 30; tekst oryginalny: *Il palazzo del Re sta a canto la porta per dove entro il Cardinale et risponde dall'altra banda alla ripafiume Vistola con assai bella vista, et per la qualita del paese e assai comodo (...) et fuori della porta verso il palazzo del Re vi e una altra chiesa con un bellissimo convento de'fratizoccolanti (...)*, w: J.W. Woś, *Idue soggiorni del card. Legato E. Gaetani a Varsavia (1596-1597) nella Relazione del maestro di cerimonie Giovanni Paolo Mucante*, Firenze 1982, s. 31.

¹¹¹ Prawdopodobnie już wtedy na linię wawozskiego dziedzica przedniego z apteką na skraju południowo-zachodnim. Wred e, *Zamek królewski w świetle rachunków...*, s. 726-727.

¹¹² Tekst w tłumaczeniu na język polski opublikował J.U. Niemcewicz, *Pergaminy zawierające rys czynów i dzieł Zygmunta III K.P. zamknięte w galce spisowej na szczytcie wieży Zamku Warszawskiego, włożone dnia 4 lutego roku 1619*, w: *Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce*, t. III, Warszawa 1922, s. 34-39, cytat s. 38. Oryginały tekstów nie są znane.

¹¹³ Tomkiewicz, *Zagadnienia sporne...*, s. 79; Szerzej: *idem*, *Budowa Zamku Królewskiego...*, s. 25-30.

¹¹⁴ AGAD, ASK Oddział 1, Rachunki Królewskie nr 385/6, k. 276v-277v.

¹¹⁵ A. Miłobędzki, *Projekty zamków Zygmunta III w Archiwum Tylmana van Gameren*, „Biuletyn Historii Sztuki”, t. XXII, 1960, s. 365-369.

¹¹⁶ Jest to linia docelowo zrealizowanej ściany fasady od dziedzińca skrzydła zachodniego Zamku.

¹¹⁷ Tomkiewicz, *Budowa Zamku Królewskiego...*, *passim*; Lileyko, *Zamek Warszawski...*, s. 46-48.

¹¹⁸ Zob.: R.M. Kunkel, *Kaplica Św. Małgorzaty na Zamku Warszawskim*, „Kronika Zamkowa”, nr 2 (20), 1989, s. 22-28.

¹¹⁹ J. Lileyko zwraca uwagę na jednakową wysokość dobudówki i Domu Wielkiego oraz na zasięg Schodów Wielkich - tylko do pierwszego piętra. W latach 20. XVII w., wznosząc sąsiadujący od zachodu budynek teatralny, nadbudowano wschodnią część skrzydła południowego do wysokości trzech pięter. Powstało jednolite architektonicznie skrzydło południowe z bramą na osi. Zob.: *Zamek Warszawski...*, s. 46-48; Sroczyńska, Jaworska, *op.cit.*, nr 191.

¹²⁰ Tomkiewicz, *Budowa Zamku Królewskiego...*, s. 29; *idem*, *Zagadnienia sporne...*, s. 82-84; Lileyko, *Zamek Warszawski...*, s. 48, 112. Autorzy opowiadają się za wczesną, zygmuntofską atrybucją teatru zamkowego, który tylko rozbudował dla celów operowych Władysław IV.

¹²¹ Szerokość poszczególnych skrzydeł zamku wawozskiego wynosiła w przybliżeniu: skrzydło południowo-wschodnie (Dom Wielki) - 15 m; skrzydło wschodnie (Nowy Dom Królewski Zygmunta III bez galerii) - ok. 20 m; skrzydło północne - 18 m; skrzydło zachodnie: szczyt północny - ok. 13,5 m, szczyt południowy - ok. 16,5 m; skrzydło południowe - ok. 14,3 m.

¹²² O typowości świadczą zapisy ilustracji z 1549 r.: *curia oppidi Suchocin*, k. 500; *curia oppidi Opinogóra*, k. 503v; *curia oppidi Ostra Łąka*, k. 509, a także poświadczające odstępstwo od modelu: *in civitate Warka et oppido Grodziec non est curia neque praedium*, k. 484v; *circa oppidum Różan non est curia*, k. 507 i inne.

¹²³ Wskazywanie za źródłami i literaturą zanotowanych dat występowania anomalii klimatycznych - w tym katastrofalnych powodzi - jako ewentualnych datacji zniszczenia grodu warszawskiego nie może prowadzić do zasadniczych konstatacji. Z przeglądu zapisów Długosza wynika, że mogło się to stać wielokrotnie: w czasie wielkiej powodzi, która m.in. zniszczyła zabudowania powstającego na krakowskim Kazimierzu Uniwersytetu Jagiellońskiego (1358?, 1368?), w latach 1361, 1362, 1363, kiedy wskutek anomalii klimatycznych panował głód w Polsce i Czechach, w roku 1364 na skutek b. śnieżnej zimy i roztopów czy też w roku 1368 w czasie „ogromnej powodzi w Polsce”. Potwierdzenie zniszczenia grodu warszawskiego przynieść może tylko konkretny zapis o tym fakcie. Ważną przesłanką mogłaby być (gdyby istniała taka możliwość) analiza geologicznych nawarstwień naniesionego materiału rzeczno-jezernego. Zob.: *Jana Długosza Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, księga 9, Warszawa 1975, s. 386-387, 592, 412, 429; omówienie badań nad klęskami elementarnymi i literatura w: R. Przybylak i in., *Zmienność warunków termiczno-opadowych w okresie 1501-1840 w świetle badań historycznych*, „Przegląd Geograficzny”, t. 76, 2004, z. 1, s. 5-31.

Marek Wrede

DOMUS - CURIA - DOMUS DUCALIS - DOMUS REGALIS
- CURIA MURATA - DOMUS MAGNA LAPIDEA - LAPIDEA REGIA
- STARY DOM MUROWANY - KAMIENICA.
THE SOUTHERN BUILDING OF THE ROYAL CASTLE
IN WARSAW (14TH-17TH CENTURY). A SUMMARY UP

S U M M A R Y

A systematic analysis of written sources relating to the history of the Royal Castle - from the oldest dating from 1402, until 1618 - paying special attention to the presence of any information about one of the Castle's least recognizable structures during the Middle Ages and early modern period, compared with sources relating to similar structures in the Mazowsze area, brought about the anticipated results. There is a very high degree of certainty that the oldest brick building in Warsaw dates back to that time (the 14th century) and that it served for more than 200 years as the residence of the rulers of Mazovia and later that of the Polish kings.

An analysis of individual ducal records, ledgers and inspections, memoirs and also drawings, constitute a form of "circumstantial evidence", that lends even greater credence (if not proof) to the veracity of the view expressed 38 years ago by Antoni K[^]sinowski, who studied the history of the Castle's architecture: after 1379, the Duke of Mazovia, Janusz I, erected a brick residential building near the southern wall, outside the stronghold's embankment. The building was fairly sizeable (14 m x c. 22 m) given the times in which it was erected. The structure can be classified typologically - thanks to a comparative analysis - and can be defined as an early, large Mazovian house - a tenement house (*domus magna, domus maior, domus magna*

murata, lapidea): it was rectangular in plan, most probably in three-parts and with one section, with one storey (without a cellar), two gable walls and a gable roof, made of brick, with wooden floors and ceilings, built on foundations made of erratic blocks, and a tiled roof. Until a much larger Dom Wielki [Large House] was built (presumably c. 1410) it served as the residence of Duke Janusz when he stayed in Warsaw. After that date, it continued to be used by rulers serving as a substitute residence (it may have been designated for important guests or members of the ruler's family). After underpinning the foundations, the walls were made use of when building the west part of the Castle's south wing that was erected by King Zygmunt III in the first two decades of the 17th century.

Once the structure had been erected, and particularly due to its surprising, innovative location (marking out, similarly to the later Dom Wielki [Large House] and Nowy Dom Królewski [New Royal House], the outline of the Vasa's five-winged edifice), it fell prey to a natural catastrophe which is not recorded in known written sources (washing away part of the Castle's terrain and causing the land to subside in the direction of the Vistula). A significant part of the fortifications and buildings of Warsaw's stronghold were thus destroyed. It is probable that this happened shortly before 1379 and necessitated remov-

ing the building from the edge of the escarpment. The decision to build the south eastern section of the town wall and a new residence outside the preserved fortifications of the stronghold had far reaching consequences. It led to preconfiguring the entire area of the Castle and changing its character. The building work undertaken *extra vallum* meant withdrawing from the concept of a military residence (castle) in favour of a seat incorporated within the towns defences, but deprived of a significant independent role within the system. The Castle was transformed following the demolition of the western embankment of the stronghold and infilling the moat with a suburban curia which was typical of the area, although it was higher than the other buildings. This was the first step in shaping the area occupied

by the Castle's Great Courtyard, after the building of the Dom Wielki [Large House] - at first it was open, gradually becoming enclosed due to the permanent building works undertaken by the Jagiellons and Vasas.

The south building - Kamienica Królewska [The Royal Tenement House] - turned out, even somewhat unexpectedly for the author himself, to be the key to explaining the logic behind the transformation of the Castle's early buildings. In order to close these considerations with such a conclusion there still lacks confirmation of an essential element in the suggested sequence of events - source documents relating to the hypothetical dating of the natural catastrophe that destroyed the original terrain of Warsaw's stronghold before 1379.

ILUSTRACJE

1. Rysunek Antoniego Kąsinowskiego, za: *Sprawozdanie z badań architektonicznych Zamku Królewskiego w Warszawie w okresie od czerwca do listopada 1971 r.*, w: *Siedem wieków Zamku Królewskiego w Warszawie*, Warszawa 1972, s. 37 / Drawing by Antoni Kąsinowski after: *Sprawozdanie z badań architektonicznych Zamku Królewskiego w Warszawie w okresie od czerwca do listopada 1971 r.*, [in]: *Siedem wieków Zamku Królewskiego w Warszawie*, Warsaw 1972, p. 37

2. Rysunek Antoniego Kąsinowskiego, za: *Zamek Królewski a badania architektoniczne*, w: *Restytucja Zamku Królewskiego w Warszawie*, red. T. Polak, Warszawa 2001, s. 62 / Drawing by Antoni Kąsinowski after: *Zamek Królewski a badania architektoniczne*, [in]: *Restytucja Zamku Królewskiego w Warszawie*, ed. T. Polak, Warsaw 2001, p. 62

Warszawa - Zamek Królewski. Zamek - gród w końcu XIV w. - rekonstrukcja. Oprac., autor

A - zabudowa murowana zachowana do dnia dzisiejszego; B - mury obronne wzniesione w latach 1380-1388 i łączące gród z miastem w jeden organizm obronny; C - fragment muru nie zachowany - przebieg hipotetyczny; D - zarys grodu, z fosą, która po wzniesieniu murów traci swe znaczenie

3. Rysunek Antoniego Kašinowskiego, za: *Zamek Królewski a badania architektoniczne*, w: *Restytucja Zamku Królewskiego w Warszawie*, red. T. Polak, Warszawa 2001, s. 63 / Drawing by Antoni Kašinowski after: *Zamek Królewski a badania architektoniczne*, [in]: *Restytucja Zamku Królewskiego w Warszawie*, ed. T. Polak, Warsaw 2001, p. 63

4. Rysunek Michała Sekuły, za: *Relikty umocnień obronnych warszawskiej siedziby książęcej, odkryte na dziedzińcu pałacu Pod Blachą*, „Kronika Zamkowa”, nr 1-2/53-54/2007, s. 109 / Drawing by Michał Sekuła after: *Relikty umocnień obronnych warszawskiej siedziby książęcej, odkryte na dziedzińcu pałacu Pod Blachą* [Relicts of the defensive fortifications of the ducal seat in Warsaw discovered in the courtyard of the Tin-Roofed Palace], "Kronika Zamkowa" [The Castle Chronicle], no. 1-2/53-54/2007, p. 109

Warszawa – Zamek Królewski Odslonięte fragmenty Domu Wielkiego naniesione na rekonstrukcję kondygnacji piwnicznej gotyckiego zespołu opracowaną przez A. Kąsinowskiego w 1962 r. Skala 1 : 400. Opr. autor

1 – wieża Grodzka, 2 – Dom Wielki, A – skarpa gotycka, B i C - odsłonięte fragmenty wschodniego muru Domu Wielkiego

5. Rysunek Przemysława Marka Gardkiewicza, za: *Nieznane i zapoznane fragmenty Zamku Królewskiego w Warszawie odkryte w 1969 roku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. XV, 1973, z. 3, s. 258 / Drawing by Przemysław Marek Gardkiewicz after: *Nieznane i zapoznane fragmenty Zamku Królewskiego w Warszawie odkryte w 1969 roku*, "Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", vol. XV, 1973, journal 3, p. 258

6. Fragment pierwszego widoku Warszawy z Zamkiem Królewskim, drzeworyt, w: *Constitutie Statutay Przywileie na walnych Seymiech Koronnych od R.P. 1550 aż do 1581 uchwalone*, Kraków 1581, k. 213. Fot. M. Bronarski / Detail of the first view of Warsaw seen from the Royal Castle, woodcut [in]: *Constitutie Statutay Przywileie na walnych Seymiech Koronnych od R.P. 1550 aż do 1581 uchwalone*, Kraków 1581, journal 213. Photo M. Bronarski

Zamek w połowie XVI w. (przed budową Zygmunta Augusta) (opr.

A. Kąsinowski)

a – budynki zlokalizowane w terenie: 1 – Wieża Grodzka (przed 1339), 2 – Brama Dworzan albo Krakowska (przed 1339), 3 – „południowy i wschodni mur obronny” (po 1379), 4 – dom książęcy lub palatium (po 1379), 5 – „dom zachodni” lub „szopa sądowa” (XIV/XV w.), 6 – „budynek A” (pocz. XV w.), 7 – „kwadrat ceglany” (XIV/XV w.), 8 – Dom Duży (I poł. XV w.), 9 – baszta drugiej linii murów obronnych (II ów. XV w.), 10 – mur obronny (?) zwany także „domkiem na fosie” (I poł. XV w.), 11 – „budynek B” (II poł. XV w.), 12 – budynek we wschodniej części skrzydła południowego, „wieża w budowie z 1549 r.” (?), 13 – budynek „w wykopie 7-8” (poł. XVI w.), 14 – piwniczki zasobowe budynków drewnianych (I poł. XVI w.), 15 – budynek piwnicy renesansowej (po 1549), 16 – palowanie na przedłużeniu drugiej linii murów obronnych, 17 – katedra św. Jana, 18 – „budynek C” (II poł. XV w.)

b – obiekty nieistniejące, zlokalizowane hipotetycznie: 19 – Mała Brama, 20 – „łaźnia drewniana”, 21 – „mur od Małej Bramy aż do kuclmł się ciągnący”, 22 – kuchnia, 23 – „dom drewniany naprzeciw kuchni z drugiej strony muru”, 24 – „spizarnia drewniana podłe tego domu i przy bramie zamkowej”, 25 – brama zamkowa – Wieża Żuraw (przed 1339), 26 – „stajnia poza bramą”.

A – Dziedziniec Główny, B – uliczka do Kianonii, C – plac Zamkowy, D – Dziedziniec Kuchenny lub Trójkątny.

7. Rysunek Antoniego Kąsinowskiego, za: *Prace budowlane na Zamku Królewskim w Warszawie w świetle rachunków z lat 1569-1572*, „Studia Warszawskie”, t. XX, Warszawa XVI-XVII wieku, z. 1, Warszawa 1974, s. 71 / Drawing by Antoni Kąsinowski after: *Prace budowlane na Zamku Królewskim w Warszawie w świetle rachunków z lat 1569-1572*, „Studia Warszawskie”, vol. XX, Warszawa XVI-XVII wieku, journal 1, Warsaw 1974, p. 71

8. Rysunek Wandy Szaniawskiej, za: I. Gieysztorowa, *Z dziejów przedzamcza warszawskiego w XVI wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, XIX, nr 3, 1971, s. 334 / Drawing by Wanda Szaniawska after I. Gieysztorowa, *Z dziejów przedzamcza warszawskiego w XVI wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, XIX, no. 3, 1971, p. 334

Zamek Zygmunta Augusta (opr. A. Kąsinowski)

a – obiekty zlokalizowane w terenie: 1 – Wieża Grodzka (przed 1339), 2 – Brama Dworzan albo Krakowska (przed 1339), 3 – „południowy i wschodni mur obronny” (po 1379), 4 – dom książy lub palatium, „dom gdzie dach spuszczano” (po 1379), 5 – budynek zachodni albo „szopa sądowa” (XIV/XV w.), 6 – „budynek A”, „mieszkanie Królowny J.M.” (pora. XV w.), 7 – „kwadrat ceglany” (XIV/XV w.), 8 – Dom Duży w nim sala radna lub poselska (I poł. XV w.), 9 – baszta drugiej linii murów obronnych (II ćw. XV w.), 10 – studnia, 11 – „budynek B”, „mieszkanie Królowny J.M.” (II poł. XV w.), 12 – budynek w części wschodniej skrzydła południowego, „wieża w budowie” (?), dom drabancki (?) (poł. XVI w.), 13 – budynek „w wykopie 7-8” (poł. XVI w.), 14 – piwniczki zasobowe budynków drewnianych (I poł. XVI w.) 15 – budynek piwnicy renesansowej – „nowe gmachy Króla J.M.” (poł. XVI w. – wykończony 1569 - 1571), 16 – palowanie na przedłużeniu drugiej linii murów, 17 – budynek północny „nowe gmachy Króla J.M.” (1569 - 1571), 18 – Wieża Władysławowska, „wieża gdzie wschód kręcony” (1569 - 1571), 19 – budynek późniejszy niż „wieża w budowie”, być może komory jurgieltnicze (1569 - 1571?), 20 – budynek być może kuchni, 21 – budynek Kustodii lub Dziekani, 22 – budynek „podle mieszkania Królowny J.M.” (1570), 23 – „budynek C” (II poł. XV w.), 24 – katedra św. Jana, 25 – tereny zabudowy miejskiej.

b – budynki miejskie wzniesione do XVI w. (wg S. Zaryna i T. Mischała),

c – budynki nieistniejące, zlokalizowane wg panoramy Warszawy z 1589 r.: I – „dom fraucymeru dolnego”? (1569 - 1571), II, ni i IV budynki o przeznaczeniu nieustalonym, V – łaźnia, VI – mur obronny,

d – budynki zlokalizowane hipotetycznie: VII – Wieża Żuraw (przed 1339), VIII – „dom drewniany Króla J. M.” z 1569 - 1571 r., IX – stajnia (pocz. XVI w.), X – kuchnia królowny (1569 - 1571), XI – drewniany budynek „podle Kuchni Królowny J.M.” (1569 - 1571).

A – Dziedziniec Główny, rejon Curia Maior, B – uliczka do Kanonii, rejon Curia Minor, C – plac Zamkowy, D – Dziedziniec Kuchenny lub Trójkątny, E – wjazd do miasta, F – iurta do Wisły widoczna na panoramie Warszawy z 1589 r.

9. Rysunek Antoniego Kąsinowskiego, za: *Prace budowlane na Zamku Królewskim w Warszawie w świetle rachunków z lat 1569-1572*, „Studia Warszawskie”, t. XX, Warszawa XVI-XVII wieku, z. 1, Warszawa 1974, s. 95 / Drawing by Antoni Kąsinowski after: *Prace budowlane na Zamku Królewskim w Warszawie w świetle rachunków z lat 1569-1572*, „Studia Warszawskie”, vol. XX, Warszawa XVI-XVII wieku, journal 1, Warsaw 1974, p. 95

10. Anonimowy rysunek projektowy skrzydła zachodniego i budynków przedzamcza Zamku Królewskiego w Warszawie, ok. 1605 r., Gabinet Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, neg. IS PAN / Anonymous drawing for the design of the west wing and buildings near the approach to the Royal Castle in Warsaw, c. 1605. Warsaw University Library Print Room, neg. Institute of Art of the Polish Academy of Sciences

11. Rysunek Antoniego Kąsinowskiego, za: *Zamek Królewski a badania architektoniczne*, w: *Restytucja Zamku Królewskiego w Warszawie*, red. T. Polak, Warszawa 2001, s. 74 / Drawing by Antoni Kąsinowski after *Zamek Królewski a badania architektoniczne*, [in] *Restytucja Zamku Królewskiego w Warszawie*, ed. T. Polak, Warsaw 2001, p. 74